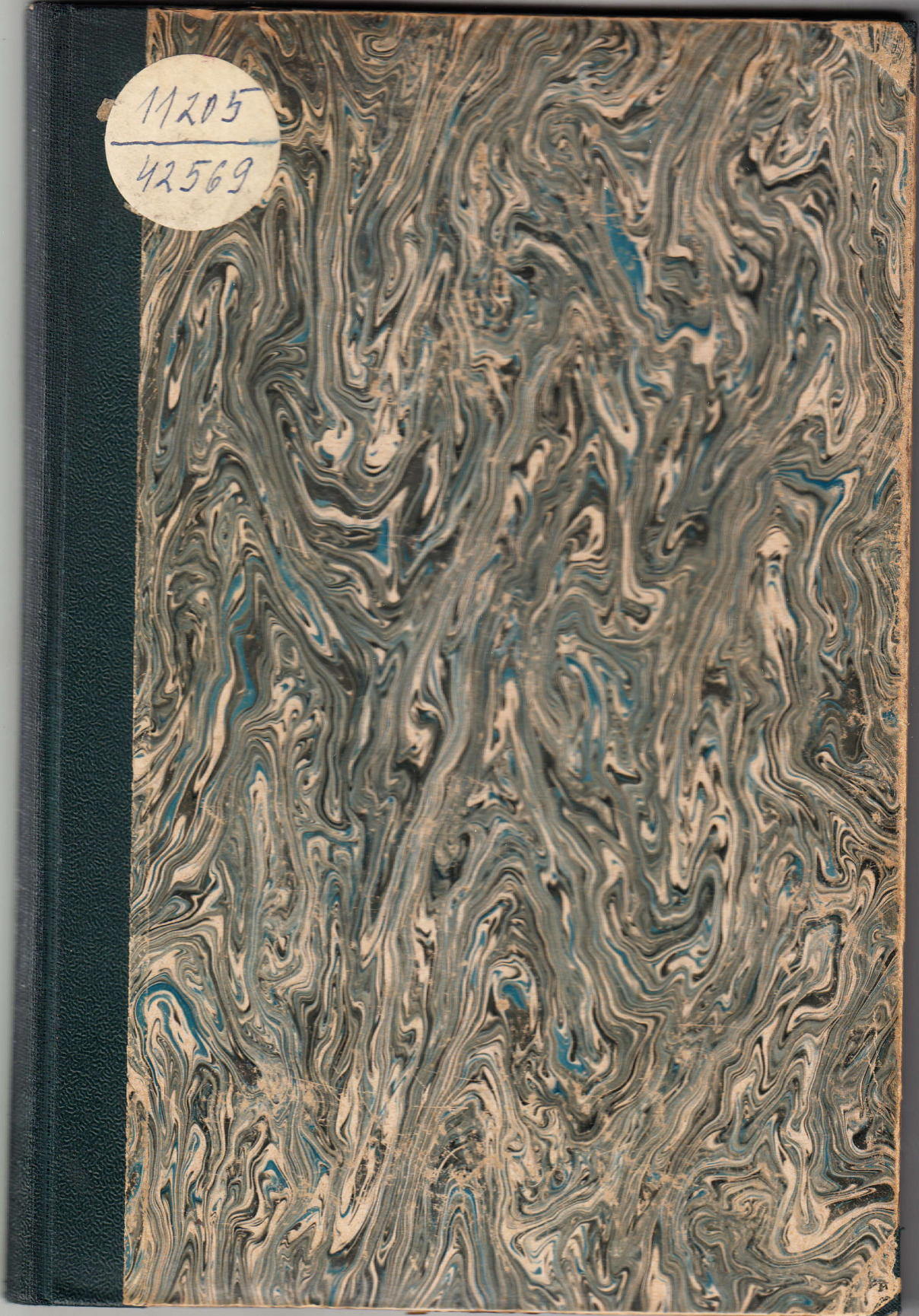

11205

42569

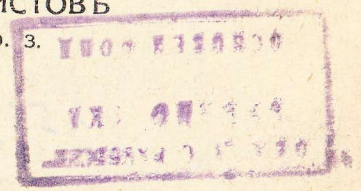

~~2486~~
~~1943~~

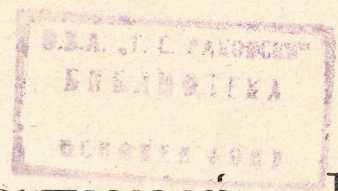
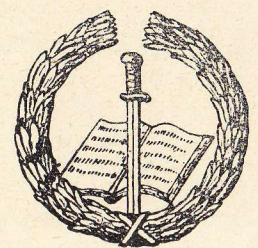
ЖТ/82

ВОЕННА БИБЛИОТЕКА

АТАНАСЪ ХРИСТОВЪ
генералъ о. з.

ВОЕННОТО ДѢЛО ВЪ НАШЕТО ОТЕЧЕСТВО ПРЕЗЪ ВРЕМЕ НА ТУРСКОТО ВЛАДИЧЕСТВО

1938

СИТОВИНИ

101

555.4

1375

11205

Историята на българския народъ отъ турското нашествие до освобождението не е поставена на научна основа. Веднага следъ освобождението нашитѣ историци се нахвърлиха върху прѣснитѣ още исторически материали по възраждането, проучиха ги добре и този периодъ, пълненъ съ много силни деятели и самоотврежени борци, се очерта ясно. Цѣлиятъ народъ отъ този периодъ изпѣква предъ нашитѣ очи съ повдигнато народностно съзнание, готовъ да се жертвува за своята духовна и политическа свобода.

Историята на България отъ турското нашествие на Балканския полуостровъ до възраждането бѣ свързана съ историята на Турция и съ нея никой почти не се занимаваше. Нѣмаше достатѣчно материали, пѣкъ и историцитѣ избѣгваха неблагоприятната работа да изучаватъ тоя периодъ.

По този начинъ нашата история отъ края на 1400 до 1879 г. естествено се подѣли на два периода: тъменъ — отъ покоряването на България до възраждането и свѣтълъ — отъ възраждането до освобождението.

Подъ впечатлението на омразното робство и безъ сериозни проучвания нашиятъ народъ презъ първия периодъ е представенъ като сбирщина отъ роби, „покорна рая“, безъ народностно съзнание, народъ плячка на победителитѣ турци.

Между това самитѣ завоеватели бѣха удивени отъ високата култура на народитѣ въ Балканския полуостровъ, а на първо мѣсто отъ българския народъ. Турската назадничавостъ и неспособностъ не даваха условия за процвѣтяването на тази култура и тя започна да запада, но българскиятъ народъ никога не е забравялъ своето славно минало. Само така можемъ да си обяснимъ и самото възраждане. И наистина, откъде се взеха всички тѣзи вдъхновени деятели на възраждането, откъде изникнаха тѣзи желѣзни воли и характери, най-после, откъде изникна този възпламеняващъ се народъ, който възприе идеитѣ на възраждането съ удивителна воинственостъ и ги превърна въ дѣло?

Нѣма съмнение, че народностното съзнание е тлѣло въ неблагоприятнитѣ моменти, за да пламне, щомъ настъпятъ по-добри времена, които и настъпиха съ постепенното разслабване на турската държава.

Като изследваме военното дѣло на българитѣ презъ времето на турското владичество, ние се натъкваме на множество белези, които ни сочатъ, че, благодарение на вродената си воинственостъ, българскиятъ народъ винаги е заемалъ видно мѣсто въ турския държавенъ и воененъ животъ и никога не е изпадналъ въ положението на отчаянъ робъ. Ние виждаме дори, че когато турската държава е използвала напълно тази способностъ на българитѣ, тя се е издигала до невѣроятна висота, а щомъ българскиятъ народъ е преставалъ да дава своето военно сътрудничество, държавата е отивала къмъ бързъ упадъкъ.

Въ настоящия трудъ излагаме военната дейностъ на българския народъ презъ време на турското владичество. Поради ограничената възможностъ, ние не направихме пълно изложение на всички турски войни, които до голѣма степенъ сж и български войни.

Бждещото по-пълно проучване на военното дѣло у насъ въ турско време има голѣмо значение и за проучване военнитѣ качества на нашия народъ, защото тѣ сж проявени въ времена, когато той не е ималъ свое държавно устройство

Г Л А В А I

Българитѣ на военна служба въ турската войска

1. Васалство

Когато се започна турското нашествие, въ Европа имаше нѣколко държави съ срѣдновѣковенъ строежъ.

Следъ падането на Западната римска империя почти въ всички тѣзи държави бавно се нагаждаше ленната система, споредъ която владѣтельтъ надаряваше съ области своитѣ боляри, а тѣ се задължаваха да му се подчиняватъ, да не му измѣнятъ и да служатъ въ военно време подъ знамената му съ опредѣлени отреди. Докато въ края на IX вѣкъ въ цѣла Европа ленната система бѣ въ пълно развитие и боляритѣ вече водѣха борба съ владѣтелитѣ за самостоятелностъ, въ България централната властъ още бѣ силна и болярството още се подчиняваше на царя. Въ време на византийското владичество и у насъ се започна развитието на ленната система, и то като чуждица, възприета отъ западъ. Царетѣ отъ Второто българско царство сполучиха да освободятъ България както отъ политическата властъ на Византия, тъй и отъ чуждата политическа държавностъ — ленната система. По-късно борбата на българскитѣ царе съ Латинската държава бѣ собствено и борба противъ чуждитѣ васали, които се настаняваха въ нашитѣ области.

Въ време на турското нашествие и въ България боляритѣ-владѣтели на областитѣ, се стремѣли да станатъ независими господери, като се освободятъ отъ царската властъ. Този стремежъ, напълно оправданъ по тогавашнитѣ схващания за държавностъ, е отбелязанъ въ нашата история едва ли не като „българска несговорностъ“.

Въ турската история най-напредъ се споменава за васалство на български области въ 1364 год., когато султанъ Мурадъ I използва българо-византийската война около Месемврия, за да завладѣе Чепинското корито. Родопското население завардило всички проходи, водещи въ планината, и се приготвило за упорита отбрана на крепоститѣ Куртово и

Раковица. Турцитѣ обсадили последната крепостъ и я превзели, въпрѣки отчаяната отбрана. Една частъ отъ защитниците се оттеглили въ Родопитѣ при своя войвода, най-буйнитѣ войници си пробии пхтъ къмъ Куртово, а населението отъ Чепинско изпратило посланици при Лала Шехинѣ въ Пловдивъ, които уговорили следнитѣ условия за подчиняване на турцитѣ: 1) да се разрушатъ всички крепости при входоветѣ въ планината; 2) чепинци да платятъ военнитѣ разноски — по една жълтица на човѣкъ; 3) да плащатъ на държавата една десета частъ отъ своитѣ приходи; 4) да се отцепятъ отъ общата българска духовна властъ; 5) въ военно време всички мжже отъ 20 до 35 години да образуватъ отдѣлни отреди въ спомагателната турска войска (азаби), срещу което тѣ се освобождаватъ отъ всички други данѣци.

Въ 1365 година турцитѣ закрепили владичеството си надъ източната частъ на Балканския полуостровъ и пренесли столицата си отъ Бруса въ Одринъ. Видинското царство било завладѣно отъ маджаритѣ, които повели борба за изкореняване на богомилството и православието. Търновскиятъ царъ билъ принуденъ да се подчини на турцитѣ, които настѣпили къмъ Ямболъ, Ихтиманъ и Самоковъ. Подчинението било на васални начала, съ единственото задължение да воюва заедно съ турцитѣ. Следъ една година власитѣ се отменали отъ васалното подчинение на маджаритѣ и минали на страната на българитѣ. Иванъ Шишманъ се надѣвалъ да получи помощъ отъ Добруджанското царство и сжщо се отменалъ отъ турцитѣ. Обаче той пропустналъ да се съедини съ сѣрбитѣ, които въ 1371 год. достигнали до Чирменъ, на 40 клм. отъ Одринъ. Тѣ били разбити и по петитѣ имъ турцитѣ настѣпили до Тесалия и Албания, като завладѣли Кавала, Драма, Сѣресъ, Караферия, Кукушъ. Деспотитѣ по Вардаръ и Струма, Велбъждскиятъ Константинъ и родопскиятъ владѣтель Богданъ се признали за турски васали и обещали да воюватъ заедно съ султанитѣ. Само Крали Марко водилъ борба съ турцитѣ до 1391 год., като се опиралъ на крепоститѣ Охридъ, Костуръ и Прилепъ. Но следъ това и той билъ принуденъ да се подчини. Константинъ и Крали Марко съ своитѣ отреди участвували въ похода на Баязидъ въ Влашко (1393 г.) заедно съ сѣрбитѣ (Стефанъ Лазаревичъ) и други македонски деспоти. Въ сражението на 10 октомврий Константинъ и Крали Марко били убити.

Константинъ носѣлъ владѣтелски дрехи. Въ султанския ферманъ, съ който се уреждало васалното му положение, билъ означенъ годишниятъ данѣкъ, който областта трѣбвало да плаща на Суверена-султанъ.

Въ 1386 г. султанъ Муратъ воювалъ съ Караманския емиръ Али бей въ Азия. Той съсрѣдоточилъ войската при Кония и я построилъ въ особенъ боенъ редъ, за да испол-

зува добре васалнитѣ сѣрбски и български отреди: дѣсно крило — азиатскитѣ войски, подъ началството на по-младия султански синъ Якубъ; центъръ — спахийската конница, подъ началството на самия султанъ; лѣво крило — васалнитѣ сѣрбски и български отреди, подъ началството на по-стария султановъ синъ Баязидъ; въ предна охрана — еничеритѣ и въ резервъ — европейскитѣ войски, подъ началството на Тимурташъ — най-способниятъ турски пълководецъ. Въ това сражение Али бей билъ съвършено разбитъ само благодарение храбостта на Баязидъ и подчиненитѣ му сѣрбско-български войски.

Докато турцитѣ били заети въ Азия, противъ тѣхъ се образувалъ мощенъ съюзъ отъ сѣрби, бошняци, далматинци и шкодренци, къмъ които клонѣлъ вече и Шишманъ български. Щомъ се върналъ отъ азиатския походъ, султанътъ насочилъ силна войска, която опустошила България и изплашила съюзниците. Тя превзела Нишъ, следъ което Лазаръ сѣрбски призналъ пакъ турската властъ и се задължилъ да плаща данѣкъ и да изпраща въ турската войска 1000 конници.

Въ 1387 год. сѣрбитѣ подновили войната и при Плочникъ изнадали и разбили 20,000 турска войска. Тази победа повдигнала духа у балканскитѣ народи. Шишманъ Търновски и Иванко Добруджански открито минали на страната на сѣрбитѣ. Следъ дълга и най-внимателна подготовка, въ 1389 год. турцитѣ започнали войната съ най-близкия противникъ — българитѣ. Али паша съ 30,000 души настѣпилъ отъ Одринъ къмъ Шуменъ и Търново, следъ което обсадилъ Иванъ Шишманъ въ Никополъ. Когато тамъ пристигналъ султанътъ съ многочислена войска, българскиятъ царъ билъ принуденъ да проси миръ, защото сѣрбитѣ не му се притекли на помощъ. Следъ оттеглянето на турскитѣ главни сили, българитѣ пакъ продължили войната, но нѣмали успѣхъ. Турцитѣ завладѣли всички дунавски крепости и принудили царя Трацимиръ Видински да се подчини васално на султана.

Презъ лѣтото Муратъ I настѣпилъ съ добре стѣкмена войска презъ Пловдивъ—Ихтиманъ—Кратово за Косово поле. Турската войска била подкрепена съ отреди отъ азиатскитѣ емирства и отъ Кюстендилския деспотъ. Сѣрбитѣ повдигнали силна войска, числото на която въ народнитѣ предания се преувеличава до 200,000 души. Къмъ нея се присъединили голѣми отреди отъ Босна, Маджарско, Влахия, Албания и дори отъ България. Муратъ построилъ войската си въ сжщия боенъ редъ, както при Кония. Сѣрбскиятъ боенъ редъ ималъ центъръ и две крила, а въ резервъ били оставени маджаритѣ, българитѣ и албанцитѣ. И тѣй, въ сражението на р. Лабъ (Косово поле) на 15 юний 1386 г. български отреди имало и въ дветѣ воюващи страни.

Между 1390 и 1396 год. турските пълководци разширили държавата, като сломили окончателно и българската съпротива. На Дунав и Сава турците за пръв път се срещнали с маджарите. До 1393 г. влашкият войвода Мирчо бил васално подчинен на маджарския крал, но след успѣхите на турците северно от Дунав той изпратил нѣколко свои боляри в султанската главна квартира при Никопол, които да измолят прошка за по-раншните войни срещу Турция и да искат покровителството на султана срещу влашките врагове. Баязидъ-Свѣтковица приелъ това доброволно васално подчинение и издалъ ферманъ, съ който опредѣлялъ неговите длѣжности и права:

„Ние, по Божия милостъ, назначаваме и опредѣляме отсега нататкъ речения Мирчо за законенъ и действителенъ войвода надъ Влашката васално-подчинена Намъ областъ, като му позволяваме да има следните права: да управлява и владѣе самостоятелно и съгласно законите, правилниците, наредбите и обичаите на страната; да урежда дѣлата на жителите в Влахия, да раздава права и правосъдие, да наказва ония, които не изпълняватъ законите му наредби и не се подчиняватъ, да опрощава онѣзи виновници, които се разкайватъ, да не преследва своите поданици, които сж приели мохамеданство. Следъ смъртта на Мирчо болярите и митрополитите да избиратъ наследникъ, който да бжде християнинъ. Срещу това населението чрезъ войводата да внася в Императорския Ми държавенъ ковчегъ по три хиляди къзълъ-грошове, като данкъ за васалство. . . Жителите на Влахия, която се смѣта за законно Менъ подвластна страна, се записватъ в Държавните Ми регистри за рая на империята Ми, както се практикува досега и съ всички други народи и области, които се подчиняватъ на империята Ми, и които се смѣтатъ за покорна рая на свѣтовното Ислямско Господарство. . .“

Вѣроятно съ такива фермани се е уреждало и васалството на българските войводи. Както се вижда, тази уредба не се е различавала много отъ васалството на Западна Европа. Споредъ тогавашните обичаи, васалътъ билъ длѣженъ да участвува в всички походи на господаря си съ опредѣлено количество войска. Васалните войводи образували отреди, обучавани и командвани отъ свои началници. Тѣзи отреди се построявали отдѣлно в общия боенъ редъ и в боя действували по правилата на своята народна тактика.

Боляринътъ Михаилъ, управител на Ихтиманската областъ, се съпротивявалъ храбро на турските войски*). Най-после, като видѣлъ, че отникъде не ще получи помощъ,

*) За съпротивата на Болярина Михаилъ има народна пѣсенъ, в която той е нареченъ Михаилъ Василичъ (Сб. Нар. Умотв. кн. I, стр. 51).

той се предалъ, но при условие, че ще остане да управлява своята областъ по дотогавашните мѣстни закони, а се задѣлжилъ да дава опредѣленъ отредъ войска. Той си останалъ християнинъ, но неговите четирима сина приели следъ смъртта му мохамеданството и достигнали високи чинове в турската администрация и войска: 1) Гаази Михалоглу Махмудъ паша — великъ везиръ при превземането на Цариградъ, 2) Гаази Михалоглу Мохамедъ бей — началникъ на еничарите при атаката на Цариградъ, 3) Гаази Михалоглу Хадъръ бей — управител на Виза, 4) Михалоглу Али бей — спахия на голѣмъ зяметъ съ центъръ гр. Бѣла. Спахилкътъ му билъ даденъ за отличие в войната срещу власите.

Следъ като унищожили българската държава, турците признавали за васали областните войводи и в военно време винаги прибѣгвали къмъ тѣхната помощъ.

Вѣрѣки безспорното участие на български васални отреди в турските войни, има много признаци, че васалството изобщо твърде мжно се е нагаждало в Балканския полуостровъ, защото отъ него били останали твърде лоши спомени отъ по-раншната Латинска държава. По-силните владѣтели се съгласявали да се подчинятъ на турските султани само, когато турското нашествие заплашвало съ опустошение държавата или областта имъ. Но щомъ тази опасност минавала, васалите обикновено се отмѣтали отъ своя суверенъ — султанътъ и дори се опълчавали противъ турската държава.

И така, в края на XIV и началото на XV вѣкъ българите или воюватъ самички противъ турците, или помагатъ на турците в войните имъ противъ другите балкански държави и срещу маджарите, или се съюзаватъ съ сърби и маджари противъ турците.

Турските управители не били доволни отъ това поведение на васалите друговѣрци. Пъкъ и самиятъ коранъ изисквалъ не само да се покоряватъ другите народи, но и да се обръщатъ насилствено в „правата вѣра“. Следъ като завладѣли цѣлия Балкански полуостровъ и започнали да се готвятъ за нови настѣпателни войни на западъ и на северъ, турците решили преди всичко да въведатъ своя администрация в цѣлата империя. Отъ времето на султанъ Сюлейманъ I (1520—1566) васалството започнало да пропада. В края на XVI вѣкъ победителите въвели свое управление в покорените области, като отнели властта на васалните областни управители (войводи). Но както самото управление, тѣй и административното дѣление на страната, постоянно се измѣняли безъ каквато и да е система, поради което турската държава никога не е имала здраво административно устройство. В края на XVII вѣкъ Турция била раздѣлена на 6 области, всѣка отъ които обхващала нѣколко санджака: Босна — 4 санджа-

ка, Морей — 4, Архипелагъ — 8, Критъ — 1, България — 6, (Браила, Силистра, Никополъ, Видинъ, Смедерево, Лозенградъ, Черменъ), Румелия — 16 (Солунъ, Кавала, Битоля, Шкадра, Трикала, Янина, Охридъ, Елбасанъ, Валона, Призренъ, Скопие, Делвино, Вучитрънъ, Аладжа Хисаръ, Дугакино).

Областитѣ се управлявали отъ паши, подпомагани отъ голѣмъ брой административни, финансови и сѣдебни чиновници.

Санджацитѣ били военно административни единици. Всѣки санджакъ (знаме) давалъ опредѣленъ отредъ войска отъ пехота, конница и обози и се управлявалъ отъ паша, подчиненъ на областния управителъ. Санджацитѣ се раздѣляли на околии (каази или кадѣлъци). По-голѣмитѣ каази, въ които имало повече турско население, се управлявали отъ паши, при които заседавали сѣдии съ по-високъ чинъ (Велесъ, Видинъ, Демирхисаръ, Драма, Знеполе, Зѣхново, Корица, Костуръ, Леринъ, Мелникъ, Неврокопъ, Нишъ, Острово, Пиротъ, Разлогъ). Каазитѣ, които и следъ покоряването останали съ българско управление, запазили българското име „войводство“*) (Бабадагъ, Битоля, Кюстендилъ, Прилепъ, Добричъ, Черна вода, Търново и пр.). Каазитѣ изобщо били раздѣлени на деветъ степени, споредъ голѣмината и значението имъ.

Следъ като унищожили инородното управление на административнитѣ единици, турцитѣ въвели пълна централизация, при която на управителитѣ била отнета всѣка възможностъ за личенъ починъ. Дори за поправка на затвора въ Русенската крепостъ трѣбвало да се чака султански ферманъ. Турската назадничавостъ спрѣла развитието на областитѣ и най-културнитѣ въ древността народи на Балканския полуостровъ били изпреварени отъ народитѣ на Западна Европа. Въ всички западни държави още отъ XVI вѣкъ се издавали закони за горитѣ, за лова и риболовството, подреждали се монетната система, мѣрkitѣ и теглитѣ, пжтищата и каналитѣ, национализирани се църквитѣ и училищата, администрацията на села и градове осигурявала живота, имота, честъта и спокойствието на населението; земедѣлието се поставяло на научна основа, унищожавало се чифлигарството, пренасяли се нови растения; откривали се нови пазари; важнитѣ стратегически мѣста се укрепявали.

Въ сѣщото време Турция управлявала подчиненитѣ ѝ области съ отживѣлия шериятски законъ. Нейната военна сила постепенно ставала мюсюлманска, необичана отъ подвластнитѣ многобройни християнски народи. Цѣли столѣтия не се въвеждали никакви нови преобразования въ първоначалното военно устройство. Дисциплината въ войската упадала. Назадничави въ гражданския животъ, турцитѣ си останали такива и въ военното дѣло. Българската военна сила, която

*) Въ срѣдата на XVII вѣкъ въ Силистренския вилаетъ имало 10 воеводства (Бабадагъ, Черна вода, Добруджа, Ески Джумая, Дели Орманъ, Добричъ, Провадия, Айтосъ, Карнобатъ, Силистра).

по-рано допринасяла твърде много къмъ военната мощъ на Турция, постепенно намалявала, защото васалнитѣ управители губѣли земитѣ си, които минавали въ рѣцетѣ на спахиитѣ турци-васали.

2. Българитѣ въ турскитѣ междуособни войни

(1402—1451)

Неуреденото престолонаследие въ Турция причинявало чести междуособици. Следъ смъртъта на всѣки султанъ се явявали нѣколко съискатели на престола, които водѣли въоръжени борби помежду си. Всѣки съискателъ гледалъ да привлече на своя страна нѣкои отъ българскитѣ войводи, които имали готови отреди. Междуособицитѣ продължавали дотогава, докато единъ отъ съискателитѣ успѣвалъ да унищожи своитѣ противници и да се наложи като самовластенъ господаръ на държавата.

Въ 1402 год., следъ страшното поражение на турцитѣ при Ангора, Тамерланъ завладѣлъ Мала Азия, а България, Влашко, Морей отхвърлили васалнитѣ си задължения къмъ Турция. Въ Азия князетѣ на Айдънъ, Кастамуни, Карамания се обявили за самостоятелни. Баязидовитѣ синове се прѣснали изъ разнебитената държава: Сюлейманъ, заедно съ великия везиръ и еничарския ага, заелъ Бруса, отгдето по-после миналъ въ Одринъ; Мохамедъ, заедно съ единъ отъ най-способнитѣ Баязидови пълководци, се затворилъ въ Амасийската крепостъ; Иса прибѣгналъ въ Карамания; Мустафа се изгубилъ следъ сражението при Ангора.

Тамерланъ одобрилъ това разпокъсване на турската държава, призналъ самостоятелнитѣ владѣтели на областитѣ и обърналъ вниманието си къмъ Китай. Веднага следъ това въ Турция избухнала грозна междуособна война, която траяла 10 години. Следъ дълги борби, въ Азия останалъ пълновластенъ господаръ Мохамедъ, а въ Европа — Сюлейманъ. Разбитъ въ Азия, Муса се прехвърлилъ въ Европа, събралъ войска отъ българи и сѣрби, като имъ обещавалъ голѣми награди, и настѣпилъ срещу брата си Сюлейманъ. При Одринъ той билъ разбитъ, но сполучилъ да се оттегли въ Стара планина, гдето очаквалъ благоприятенъ случай, за да поднови борбата за престола. Следъ нѣколко месеци той пакъ настѣпилъ съ единъ малкъ български отредъ. Сюлейманъ въ това време смѣталъ властѣта си добре закрепена, живѣлъ безгрижно въ столицата, отнасялъ се съ пренебрежение къмъ войската и съвсемъ загубилъ обичѣта ѝ, като наложилъ позорно наказание на еничарския ага. Щомъ Муса приближилъ до Одринъ, еничаритѣ минали на негови страна, а султанътъ избѣгалъ по пжтя за Цариградъ, гдето билъ убитъ отъ се-

лянитѣ. Съ помощъта на българитѣ Муса се качилъ на престола, обявилъ война на Византия и обсадилъ Цариградъ. Императорътъ повикалъ на помощъ Мохамедъ отъ Азия. Муса нѣмалъ повече срѣдства да задържа на служба българскитѣ отреди. Остатъцитѣ отъ неговата войска били разбити и самъ той умрѣлъ отъ полученитѣ въ сражението рани. Мохамедъ I останалъ единственъ наследникъ на бащиното си царство, и последнитѣ български отреди се върнали въ своитѣ области.

Мухамедъ I подновилъ договоритѣ съ византийцитѣ, българитѣ, сърбитѣ. Влашкиятъ войвода Мирчо далъ помощъ на единъ другъ съискателъ на престола, който твърдѣлъ, че е Мустафа, синъ на Баязида; въ борбата за наследство на престола той билъ разбитъ въ Солунската равнина, при което въ войската му имало и български отреди.

Въ 1421 год. на турския престолъ стѣпилъ Мурадъ II, който билъ едва на 10 години. Византийцитѣ искали да използватъ малолѣтството на султана и се съюзили съ затворения на островъ Лемносъ неговъ чичо да му помогнатъ да земе престола, срещу което той имъ обещалъ териториални отстъпки.

Съ помощъта на единъ грѣцки отредъ новиятъ съискателъ Мустафа завладѣлъ Галиполския полуостровъ и скоро следъ това подъ неговитѣ знамена се събрали много българи отъ Македония, Тракия и Мизия, които смѣтали, че той е законниятъ господаръ на държавата. Всички градове, чакъ до Солунския заливъ, признали неговата властъ.

Одринското правителство събрало силна войска, за да защити правата на малолѣтния султанъ. Въ нея влизали нѣколко васални български отреди, доведени отъ областнитѣ началници да се борятъ съ метежницитѣ. По този начинъ въ войскитѣ на дветѣ борещи се страни имало българи. Само че въ войската на законния султанъ въ Одринъ българитѣ дошли като организирани областни отреди, съ свои началници, а въ Галиполи се събрали отдѣлни доброволци, които били разпрѣснати изъ частитѣ на претендента Мустафа.

Мустафа настѣпилъ къмъ Одринъ. Войскитѣ на двамата противници се разположили на лагеръ една срещу друга на двата брѣга на р. Сазлж дере. Главнокомандващиятъ одринскитѣ войски използвалъ обстоятелството, че между българитѣ въ противоположния лагеръ нѣмало авторитетни началници, и изпратилъ единъ отъ своитѣ български войводи, Михаилъ Оглу, получилъ титлата Гаази (непобедимъ) и твърде много почитанъ изъ цѣла България, да ги привлѣче на страната на законния султанъ. Щомъ отишелъ на брѣга на рѣката и се обадилъ, множество конници минали презъ рѣката, за да се срещнатъ съ него, но една засада отъ еничари ги окръжила и избила много отъ тѣхъ. Мустафа останалъ съ

твърде малко войска и започналъ да отстъпва къмъ Галиполи, преследванъ отъ близу отъ правителственитѣ войски, при което и останалитѣ българи—доброволци, се прѣснали.

Когато правителството се окопитило и започнало да прехвърля войски отъ Мала Азия, Мустафа напусналъ Галиполския полуостровъ и съ единъ малъкъ отредъ се насочилъ къмъ Влашко. Изпратенитѣ по следитѣ му правителствени войски го настигнали при Енидже, гдето го пленили и откарали въ Одринъ.

3. Спахийство

Когато се образувала турската държава въ Азия, войската ѝ се състояла отъ пехотно и конно опълчение, което се събирало само въ военно време и се разпускало веднага следъ като се завършвала войната. Всѣки конникъ получавалъ опредѣлена заплата докато траяла войната. Агитѣ изплащали заплатата редовно всѣка седмица.

Въ ония времена на преобладание на рицарството въ тогавашнитѣ държави, въ Турция се смѣтало, че конницата е най-важната частъ отъ войската. Турската конница, съставена отъ фанатизирани вѣрски войници, се хвърляла смѣло въ боя съ едничкото желание да победи или да умре за вѣрата. Пехотата по-рѣдко е участвувала въ горещитѣ боеве и не можела да се отличи. Затова конницитѣ се смѣтали като съдружници на султана въ отвоюванитѣ земи на невѣрницитѣ, отъ които той, споредъ проявената храбростъ, имъ подарявалъ голѣми или малки участъци, отъ които да получаватъ доходи за охолно проживяване въ мирно време.

Следъ като завладѣли Балканския полуостровъ, султани-тѣ добили възможностъ да възнаградятъ по-добре храбростта на своитѣ съдружници-конници. По-после, за да се тури редъ въ награждаването, султанътъ утвърдилъ следнитѣ правила за образуването на спахийството, представени му отъ Тимурташъ паша въ 1368 год.:

1. Всѣки благороденъ мохамеданинъ, достигналъ 25 годишна възраст, който има конь и снаряжение за себе си и за коня, който е здравъ, язди добре, билъ е на война и се е сражавалъ храбро, има право да се запише спахия (конникъ). За неблагороднитѣ турци, които отговарятъ на сжщитѣ качества, трѣбва да поржчителствуватъ двама безукорни спахии.

2. На признатитѣ за спахии се дава единъ участъкъ земя въ село или градъ, отъ населението на който той получава доходи. Освенъ това всѣки спахия получава и заплатата си въ мирно и въ военно време.

3. Въ мирно време спахията е длъженъ да държи въ подчинение населението на дадения му спахилъкъ, да държи въ готовностъ за война опредѣленото му число коне и орж-

жие, а въ военно време — да се явява подъ знамето на пророка, щомъ бжде повиканъ отъ султана; който не се яви при повикване, ще се обеси на горния прагъ на неговата къща.

4. Който получи голѣмъ спахилѣкъ (зияметъ), е длъженъ да се яви подъ знамето съ дружина отъ 20 конници, облѣчени въ ризници. Спахиитѣ съ малки спахилѣци (тимаръ) сж длъжни да се явятъ на война сами или съ 1—4 конници, които тѣ си избирали помежду преселенитѣ въ тѣхния спахилѣкъ турци. Населението било длъжно да дава особенъ опредѣленъ данѣкъ на спахията, за който той не давалъ смѣтка никому, понеже билъ сврѣхъ държавнитѣ данѣци. Въ военно време населението се грижи за продоволствието на своитѣ войници и за подвозването на всичко необходимо за тѣхъ.

5. Спахилѣкътъ и наградата на спахията сж лични. Земята и имотитѣ въ спахийския участѣкъ си оставатъ собственостъ на населението, а спахията получава само доходъ въ видъ на данѣкъ. Той нѣма право да я залага или продава, нито да я оставя на своитѣ наследници, освенъ ако тѣ се покажатъ храбри като баща си, но и въ този случай трѣбва съ султански ферманъ да се потвърди прехвърлянето на спахилѣка върху сина.

Въ 1530 год. спахийскиятъ правилникъ билъ измѣненъ, а следъ това съ султански фермани се внасяли редъ поправки въ него. Заплатата на спахиитѣ била отнета, но вмѣсто нея било имъ позволено да налагатъ на раята много прѣки данѣци, по-голѣмата частъ отъ които се събирала въ натура. Съ течение на времето спахийскитѣ данѣци станали толкова тежки и многобройни, че селянитѣ предпочитали да напустнатъ своитѣ жилища и да се заселятъ въ планинитѣ или при нѣкоя по-малко алченъ спахия. Достатъчно е да изброимъ само нѣкои отъ самоволно налаганитѣ спихийски данѣци, за да се види, какво тежко бreme за населението е било спахийството: селянитѣ плащали данѣкъ за ергенство, за самотностъ, за вѣнчавка, 10% отъ обезщетенията за убийство, за пълнолѣтство; освенъ това събиралъ се данѣкъ отъ земята, пашата, къшлитѣ, воденицитѣ, пчелинитѣ, ливадитѣ, бостанитѣ, овошнитѣ дървета, лозята, сѣчищата, новитѣ къщи и пр.

Спахийството въ България се настанявало постепенно, като следъ всѣка война султанътъ раздавалъ спахилѣци на отличилитѣ се войници и офицери, за да се увеличава и задоволява турската войска, а сжщо и за да се държи въ покорностъ населението на завладѣнитѣ области. По-късно правителствата започнали да не търсятъ отличия въ боеветѣ, а раздавали спахилѣци на отличили се държавници по администрацията. Още по-късно, когато Турция започна да губи пограничните си области, всички спахийски войници отъ загубената областъ се преселвали въ вжтрешността. Така въ

1674 год. въ Лозенградско били заселени 2,000 души спахии и спахийски войници отъ Акерманската областъ, паднала подъ властта на Русия. По-после въ нѣкои бѣлгарски области били образувани така нареченитѣ султанати (Върбица и др.).

Числото на спахиитѣ въ България не е точно установено. Има сведения, че въ Никополския санджакъ е имало 334 спахийски тимари, които давали 3,000 конници. Въ Лозенградъ имало единъ зияметъ и 18 тимари, които давали 800 войници. Яковъ Промонтарио въ своя сборникъ отъ 1475 год. изчислява турската войска така:

Гвардия на султана	6,800 души
Еничари	6,000 души
Европейски войски	32,000 души
Азиатски войски	30,000 души
<hr/>	
Всичко	76,000 души

Европейскитѣ войски били разпредѣлени между областитѣ

Гвардията на бейлербея	1,500 души
Санджакъ Цариградъ	1,200 души
Санджакъ Галиполи	1,100 души
Санджакъ Одринъ	1,300 души
Никополъ и Загора	1,500 души
Видинъ и София	2,400 души
Вардаръ, Скопие и Битоля	4,100 души

Спахииитѣ били въоръжени различно, споредъ голѣмината и богатството на спахилѣка: 50% били тежка конница съ брони и ризници за конетѣ, 30% имали брони, шлемове, лѣжкове, щитове, саби, желѣзенъ боздуганъ и копия съ флагчета; 65% имали само лѣжкове, саби, щитове, дървени боздугани и копия.

Положението на спахиитѣ било твърде завидно и всѣки по-издигнатъ турчинъ гледалъ да заслужи благоволенieto на султана и да получи единъ голѣмъ или малѣкъ спахилѣкъ. Друговѣрцитѣ бѣлгари, макаръ да се отличавали съ своята храбростъ, на която и самитѣ мохамедани се удивявали, били лишени отъ тази привилегия. Много отличили се въ боеветѣ бѣлгари спечелвали благоволенieto на турскитѣ началници, които ги насърдавали да приематъ мохамеданството, а други сами мѣнявали вѣрата си, за да използватъ своитѣ военни способности. По този начинъ много отъ по-войнственитѣ бѣлгари получили спахилѣци и така се вливала нова струя въ османската войска. Потурчени славяни чрезъ спахийството се издигнали дори до поста великъ везиръ и се отличили съ своята реформаторска дейностъ (Рустемъ паша, Мехмедъ Соколовичъ). Балтоглу, известниятъ главнокомандващъ на турския флотъ, при превземаното на Цариградъ (1453 год.) билъ бѣлгаринъ, който чрезъ спахийството се издигналъ до този най-високъ постъ на турската иерархия.

Неговъ спахилъкъ билъ Галиполскиятъ полуостровъ. Нему Мохамедъ II възложилъ да създаде силенъ флотъ за обсада на византийската столица откъмъ морето.

Спахитѣ управлявали своитѣ участъци съ помощта на аги, бинбашии, бюлюкбашии и байрактари. Данъцитѣ се събирали чрезъ особени чиновници. Въ спахилъка никой чиновникъ не получавалъ заплата, а живѣлъ на гърба на населението.

Така постепенно се обработвало спахийството като особена турска ленна система. Въ ония времена спахийската конница се смѣтала за най-добрата войска въ Европа. Съ нея и съ еничарството султанитѣ извършили всичкитѣ си знаменити завоевателни войни въ Европа. Спахийската конница лесно потушавала и въстанията на азиатскитѣ турски племена, които престанали да се бунтуватъ противъ турската държава. Спахийската конница обикновено се раздѣляла на четири отряда, които лагерували около знамето на пророка, а въ бойния редъ заедно съ еничаритѣ се строели въ центъра.

Едновременно съ упадъка на турската тържава започнало да се разстройва и спахийството. Намѣсто да си оставатъ професионални войници, спахитѣ започнали да присвояватъ една частъ отъ даденитѣ имъ земи и да образуватъ земеделски стопанства, които се обработвали безплатно отъ селянитѣ. Колкото повече се засилвали противъ западащата централна властъ, толкова тѣ се стремѣли къмъ независимостъ и започнали да предаватъ спахилъка на своитѣ наследници, безъ да се допитватъ до султана. Поради спорове въ земевладението, тѣ почнали да спорятъ и съ мѣстнитѣ административни власти, и съ населението, и съ провинциалнитѣ еничари. Много отъ тѣхъ съвършено занемарили военната си подготовка. Най-забогатѣлитѣ спахии обичали повече охолния животъ въ своитѣ чифлици и конаци, отколкото труднитѣ походи и опасни снаряжения. Тѣ не се явявали подъ знамената при повикване, а отслабналата централна властъ не можела да ги накара да изпълнятъ военния си дългъ, нито да ги накаже за непокорството имъ. Преди обсадата на Измаилъ въ 1789 год. 10,000 души спахии самоволно напустнали бойното поле и се върнали обратно въ своитѣ чифлици.

Държавнитѣ власти виждали, че държавната отбрана не може вече да се опира на спахитѣ. Между това тѣ поглъщали по-големата частъ отъ доходитѣ на най-богатитѣ области и държавата нѣмала срѣдства да образува нова въоръжена сила. Следъ редъ несполучливи войни, следъ печалнитѣ опити въ Руско-турската война 1828—1829 год., въ която малочислената руска войска проникна чакъ до Одринъ, следъ несполучливитѣ действия въ сръбското и гръцкото

въстания, султанъ Меджидъ въ 1839 г. съ Гюлханския Хатишерфъ унищожилъ спахийството. Данъцитѣ, които дотогава се плащаха на спахитѣ, започнаха да постѣпватъ въ държавната хазна. Правителството започна да образува нова постоянна войска само отъ мохамедани.

4. Еничарство

Въ Азия турцитѣ лесно удържали завоюванитѣ области съ помощта на своето всенародно опълчение. По-после тѣхната властъ се опирала на спахитѣ (конници) и единъ видъ лека конница, наричана „аканджии“. Всѣки пехотинецъ получавалъ заплата по едно акче на день.

Когато разширили своитѣ владения и на Европейския материкъ, турскитѣ султани трѣбвало да се погрижатъ за образуване постоянна войска, на която да се опира тѣхната властъ. Въ 1362 год. въ похода срещу Пловдивската областъ и къмъ Ипсала пълководцитѣ Лалашахинъ и Евреносъ бей заловили твърде много пленници, мжже опитни въ военното дѣло. Тѣ докладвали на султанъ Муратъ, че е необходимо, освенъ откупъ по 25 аспри на човѣкъ, да се вземе отъ противника и кръвнъ данѣкъ, като всѣки пети пленникъ се зачисли въ войската. Така бѣ образуванъ „Еничарски корпусъ“ отъ насила помохамеданчени християни, който още въ началото представлялъ постоянни войски—пехота сплотена, обучена, възпитана въ религиозенъ фанатизъмъ, способна да се бие въ сгъстени строеве, напомнящи македонската фаланга.

Трѣбва да се има предъ видъ, че въ ония времена въ всички европейски държави не е имало пехота като родъ войска. Английскитѣ стрелци били спомагателенъ родъ войска на рицаритѣ, а въ другитѣ държави пехотата почти не участвувала въ боя. Еничаритѣ, напротивъ, съставяли главенъ родъ войска. На тѣхъ се възлагала задачата да удържатъ въ свои ржце бойното поле, да приематъ първия ударъ на рицаритѣ и да ги изтощатъ и разстроятъ, следъ което конната маса отъ спахии да нанесе съкрушителния ударъ. Дисциплинираната пехотна маса отъ 10—15 хиляди души изпълнявала отлично тази задача, което особено личи въ сражението при Никополъ (1396 г.).

Еничарскиятъ корпусъ отначало се попълвалъ само отъ пленени християнски войници. Но когато такива нѣмало, извършвалъ се редовенъ наборъ на християнски деца, добре отгледани и на възраст отъ 8 до 12 години. Тѣзи деца се събирали въ столицата, подъ покровителството на султана, който се обявявалъ за тѣхенъ баща и ги издържалъ отъ собствената си хазна. Цѣли седемъ години тѣхнитѣ възпитатели дервиши имъ втѣлпявали, че тѣ нѣматъ родъ и роднини освенъ султана—тѣхниятъ баща; че трѣбва да се пре-

зира всѣко занятие, освенъ войнишкото; че най-висшото благородство е да умрешъ на бойното поле, за да възтържествува ислямската вѣра, и че раятъ е предопредѣленъ преди всичко за войниците. По-голѣмитѣ момчета не забравяли матерния си езикъ и говорили помежду си български. Султанъ Селимъ сжщо знаелъ български и често говорѣлъ съ еничаритѣ на нашия езикъ.

Следъ това младежитѣ съ особена церемония влизали въ казармитѣ на еничарскитѣ части, като се заклевали да ношуватъ винаги въ тѣхъ, да не се женятъ, да изпълняватъ мълчаливо всички заповѣди на своитѣ началници, да цѣлуватъ началническата ржка, която ги наказва, да почитатъ и изпълняватъ свещената воля на султана баща, да почитатъ скромно, да предпочитатъ острото предъ разкошното оржие, да търпятъ на студъ, гладъ и умора въ военно време, да се надѣватъ на награда само отъ завоюваната плячка, да бждатъ винаги готови да умратъ за „правата вѣра“ и за своя баща-султанъ.

Основата на това военно устройство билъ ротниятъ казанъ, олиетворяващъ другарството и побратимството. Той се почиталъ като знаме. Около него войниците се събирали за храна и на съветъ. Имената на частитѣ и началниците били символически и свързани съ общия и съвмѣстенъ животъ (Оджакъ, Ода, Бахчеванджи баши, Ахчи баши, Чорбаджи баши, Капуджи баши и пр.). Вмѣсто кокарда всѣки еничеринъ забучвалъ въ чалмата си една дървена лъжица. 10 еничари образували отдѣление, което е имало обща походна палатка, общъ казанъ и общъ товаренъ конь. 8—12 отдѣления образували одая (рота). Въ XIV вѣкъ имало 66 одаи; Мохамедъ II образувалъ още 33, а по-късно били образувани още 100 одаи. Всѣка одая имала и общъ казанъ, въ който се готвѣло на султанска смѣтка само въ петъкъ.

Всѣки еничаринъ получавалъ отъ султана порционъ и заплата, които се внасяли въ общата каса. Редовното получаване на заплата отъ царската хазна било най-важниятъ стълбъ на еничарската дисциплина. Децата получавали по една пара на день. Възрастнитѣ войскари получавали споредъ числото на войнитѣ, въ които сж участвували, и споредъ показаната храбростъ. Най-голѣмата заплата била 13 пари, следъ което войникътъ ставалъ доживотенъ пенсионеръ (отуракъ). Въ края на XVIII столѣтие въ Цариградъ имало 10,000 отураци и 34 висши офицери пенсионери. Заплатата се получавала въ ротата. Въ всѣка рота имало особень офицеръ смѣтководителъ, Харчъ Векили, който извършвалъ всички разходи за облѣкло и пр. и пазѣлъ общата ротна каса.

Еничаритѣ имали особена хубава форма (фесъ и бѣла чалма, шалвари, поясъ, дълго палто, еминии). Формата на офицеритѣ, както и парадната форма на войниците, били

особено блестящи и обръщали вниманието на всички европейски пратеници, които идвали въ Цариградъ. Вържжени били съ лжкъ (по-късно съ пушка), ятаганъ, ханджаръ и пистолетъ. Биели съ винаги задъ изкуствени препятствия, които бързо построявали предъ фронта си. Почесто прибѣгвали къмъ отбрана, а при нападение най-много се надѣвали на първия ударъ и затова бѣсно налитали на противника.

Нѣма достовѣрни сведения за числото на събранитѣ деца. По нѣкои признаци досега се е предполагало, че на 5 години сж събирани по 8,000. Въ такъвъ случай годишниятъ наборъ възлиза на 1,600 души. Числеността на еничарския корпусъ постоянно се увеличавала; въ 1362 г. имало 5,000 души еничари, въ 1450 г. — 15,000, въ 1500 г. — 20,000, въ 1600 г. — 38,000, въ 1700 г. — 80,000, въ 1800 г. — 110,000, но по-голѣмата частъ отъ последнитѣ били възрастни турци, нѣмащи нищо общо съ еничарството.

Споредъ така увеличаваната численостъ на еничарския корпусъ срѣдниятъ годишенъ наборъ ще е надминавалъ 2000—2500 души. И така, отъ 1360 год., когато съвършено укрепнало еничарството, до 1677 г., когато престанали да събиратъ християнски деца, въ турската войска сж се влѣли 600—800 хиляди души християни, по-голѣмата частъ отъ които били българи.*)

Независимо отъ увеличаване военната мощъ на държавата, чрезъ еничарството се вливала нова жизнена струя въ мюсюлманската турска нация. Много отъ еничарскитѣ началници достигали до най-високитѣ стѣпала на държавната иерархия, а изобщо еничаритѣ дори на старостъ се женѣли и образували стегнати турски семейства.

Въ периода на завоевателнитѣ турски войни еничаритѣ били най-добрата войска въ цѣла Европа. Тѣзи непрекъснати войни поглъщали всичката енергия на специалиститѣ-войскари и доставяли на тѣзи буйни и фанатични хора достатъчно голѣма плячка, почести и много случаи да се отличатъ предъ очитѣ на султана-баща и да спечелятъ неговото благоволение. Еничаритѣ схващали, че върху тѣхнитѣ плещи лежи цѣлата държавна мощъ, и, когато войнитѣ станали порѣдки, често започнали да се бунтуватъ и да се налагатъ на своитѣ началници. Въ времето на султанъ Баязидъ II тѣ завладѣли бившата турска столица Бруса, гдето се билъ затворилъ султановиятъ братъ, като съискателъ на престола. Не воювали скоро, жадни за плячка, тѣ настоявали да имъ

*) Споредъ сборника на Яковъ Промокторио, годишниятъ наборъ на деца билъ 2,500 души; въ еничарския корпусъ годишно постѣпвали по 1,500 души; излишнитѣ най-старши еничари се уволнявали, зачислявали се на заплата по 6—7 аспри дневно и изпълнявали длъжностъ конна стража въ двореца или ги изпращали за гарнизони на крепоститѣ.

се предостави града за опленяване. И султанът бил принуден да го откупи скъпо от собствените си войски.

Когато наблюдавало време да се освободи султанският престолъ, всички съискатели за султанството гледали да добият благоволенieto на еничарския корпусъ, за да разполагатъ съ него при борбата за властѣта. А това благоволение се откупвало съ голѣми парични подаръци и съ подравящи дисциплината обещания. Подаръкътъ отъ новия султанъ станалъ обичай. Еничаритѣ го искали и когато султанътъ се е покачвалъ на престола безъ тѣхна помощъ. Въ началото подаръкътъ билъ малъкъ (нѣколко гроша), но по-сетне еничаритѣ почнали да налагатъ да имъ се подаряватъ по нѣколко жълтици. Този налаганъ съ бунтъ подаръкъ най-силно подкопавалъ дисциплината и унищожилъ хубавото начало — еничаринътъ да не очаква другъ подаръкъ, освенъ този отъ дѣлежа на плячката.

Така постепенно се нарушавали основнитѣ начала на еничарството и то започнало да губи своитѣ нравствени и бойни качества; еничарскиятъ корпусъ станалъ срѣдище на всички политически и династически бунтове. Неспособни и малодушни султани, дошли на властъ съ помощта на еничаритѣ, правили постоянно отстъпки на войницитѣ, измѣнявали произволно еничарския законъ, позволили да се записватъ въ еничарския списъкъ висши сановници — не бойци, които не получавали заплата и доброволци, които получавали само жилище и храна. Отъ времето на Мехметъ IV (1648—1687) престанали да взематъ християнски деца, а еничарскитѣ редове се попълвали отъ тѣхнитѣ деца, защото на еничаритѣ вече се позволявало да се женятъ. Приемали се и възрастни турци, които не преминавали особената възпитателна школа, а само се стремѣли къмъ материални облаги. На еничаритѣ позволили не само да се женятъ, но да владѣятъ и обработватъ земи и да упражняватъ разни занаяти, да живѣятъ и вънъ отъ казармитѣ, при своитѣ семейства. По този начинъ нѣкогашнитѣ сурови войници се обърнали на обикновени граждани, глави на семейства, собственици и занаятчии, които предпочитали да се занимаватъ съ преторианство въ столицата, отколкото да воюватъ съ външнитѣ врагове на държавата и исляма.

По енергичнитѣ султани се опитвали да намалятъ зловредното влияние на тази неспокойна тълпа и подъ разни предлози изпращали една частъ отъ еничаритѣ въ областнитѣ градове.*) Въ началото малкитѣ еничарски групи служели за

*) Въ времето на султанъ Мохамедъ IV на границитѣ на турската държава били изпратени: въ Анадола 40 одаи съ 7,046 еничари, въ Европа (срещу Австрия и Русия) — 44 одаи съ 9770 еничари, на островъ Критъ — 31 одаи съ 4,585 еничари, или всичко 115 одаи съ 21,401 еничари. Въ сжщото време въ Цариградъ имало на гарнизонна служба по морската

подкрепа на административнитѣ власти. Но скоро подъ името „даии“ (първи, старши, ветерани) тѣ почнали да диктуватъ всички распоредби и да събиратъ такси за всички тѣжби на населението. Въ кжсо време началницитѣ имъ и самитѣ еничари забогатѣли, станали собственици и почнали да отнематъ отъ населението най-добритѣ ниви, ливади, гори и пасбища. Отнемали сжщо хубави коне и всичко по-ценно отъ движимото имущество на раята и, когато съвсемъ се забравили, започнали да отнематъ женитѣ и децата. Тѣ съ сила се намѣсвали въ чифлицитѣ на спахиитѣ и ги принуждавали да водятъ въоръжена борба съ тѣхъ, съ което разклащали и този воененъ институтъ. Превръщали свободни села въ чифлици и принуждавали населението да напуска земитѣ си. Най-смѣлитѣ главатарии на тѣзи разюздани войници самоволно се налагали за аяни — управители на областитѣ. Ако ли правителството назначавало друго за управителъ, той можелъ да заеме поста си само, ако спечели благоволенieto на еничаритѣ, иначе трѣбвало да събере чета отъ въоръжени турци и дори отъ българи (кабадаи), за да встѣпи насила въ длъжността си. Въ 1759 год. султанъ Мустафа III получилъ много оплаквания отъ Разградския окръгъ противъ вилнѣщитѣ тамъ еничари отъ разни дружини. Съ особенъ ферманъ до великия везиръ и санджакъ бея въ Никополъ той му заповѣдалъ да унищожии тази банда, която грабила мирното население, убивала и плячкосвала, палила селата, безчестѣла жени и девойки и дори продавала деца подъ формата, че събиратъ данъкъ харачъ. Въ 1773 год. жителитѣ на Студено Буче се тѣжили противъ единъ еничаринъ, който ималъ една воденица, а около нея направилъ чифликъ, като заграбилъ селската мера. Наистина сждѣтъ рещилъ да се разтури чифликътъ, но едвали е имало административна властъ, която да наложи изпълнението на тази присжда. Най-отвратителното злодеяние на изпратенитѣ вънъ отъ столицата еничари, обаче, било така нареченото помощничество: еничарскитѣ офицери сами си присвоили правото да правятъ наборъ отъ млади, красиви момци, които зачислявали като помощници или слуги (янакъ). Понѣкога тѣ събирали повече

граница 3,022 и на лагеръ 21,428 еничари. Заплатата на цѣлия еничарски корпусъ възлизала на 148,477,020 аспри.

Има сведения, че въ 1723 год. въ Видинско е имало 2,284 еничари, а въ 1750 — двойно повече. Презъ 1699 год. единъ пратеникъ на германския императоръ до султана пжтувалъ по Дунава презъ цѣла България и почти въ всички градове посолството бивало приемано тържествено отъ войсковии отреди, въ които имало и много еничари. Пжтешественикътъ Евлия Челеби въ срѣдата на XVII вѣкъ е видѣлъ еничарски полкови командири и по-горни началници почти въ всички голѣми градове. Той твърди, че въ Одринъ имало една одая еничари. Въ градоветѣ, гдето имало гарнизони, на еничарскитѣ главнокомандващи (сердари) били подчинени артилериститѣ и спахийскитѣ ризоносци.

младежи, като излишнитѣ продавали. Най-тежко се чувствувалъ този кръвенъ данѣкъ отъ християнското население, когато отъ семейството се отдѣляли отгледани вече момчета.

За военна подготовка на еничаритѣ вече не ставало и дума както въ столицата, така и въ провинцията. За война никой вече не мислелъ. Работата достигнала дотамъ, че въ 1796 год. въ Цариградъ отъ 20,000 повикани еничари се явили подъ знамената само офицеритѣ, готвачитѣ и стотина войници.

Турското правителство вече виждало, че властта не може да се опира на тази прогнила военна сила. Нѣколко по-енергични султани и велики везири се опитали да образуватъ нови войски, по други системи, но ревнивитѣ еничари веднага вдигали бунтъ, защото не искали да бждатъ измѣстени отъ привилигированото си мѣсто въ държавата. Султанъ Селимъ III билъ убитъ при единъ бунтъ на еничаритѣ, защото поискалъ да ограничи политическата роля на тѣзи преторианци. Султанъ Махмудъ решилъ да премахне съвсемъ еничарския корпусъ, станалъ толкова вреденъ за държавата. Той започналъ да образува нова войска (низамъ) по европейски образецъ. Въ 1826 г. започнали да събиратъ първитѣ 40,000 души. За да се не разбере, че тази нова войска ще бжде противъ еничаритѣ, султанътъ заповѣдалъ да се взематъ по 50 души отъ всѣки еничарски полкъ. Еничаритѣ не изпълнили тази заповѣдь, разбунтували се, завладѣли жилището на своя началникъ и настѣпили къмъ сарая. Енергичниятъ султанъ не се уплашилъ, разгнналъ знамето на пророка, атакувалъ бунтовницитѣ съ вѣрнитѣ си низами и ги отблъсналъ къмъ казармитѣ. Следъ като ги окръжилъ отъ всички страни, той заповѣдалъ да подпалятъ казармитѣ. 8,000 еничари загинали въ пожара, останалитѣ били заловени и избити. Шейхъ Юлъ Ислямътъ сжщия день обявилъ, че еничарската войска вече не сжществува. Така била унищожена тази вредна за държавата папlachъ, като на нейно мѣсто била образувана низамска войска, попълвана съ войници само отъ мюсюлманското население.

Съ унищожението на еничарството се премахналъ най-тежкиятъ и най-позоренъ данѣкъ, наложенъ на българското население, който въ последнитѣ години се изродилъ въ пълно робство.

И така отъ християнскитѣ деца била образувана най-добрата турска войска, съ която султанитѣ изплашили всички европейски държави. Еничарството пропаднало не поради лошитѣ качества на войницитѣ, а поради негодността на турскитѣ държавници да запазятъ основнитѣ начала на устройството на тази отлична войска,

5. Войниганство

Турцитѣ се смѣтали за естествени господари на покоренитѣ съ война народи, които наричали „рая“. Но отдѣлни области или населени мѣста, които доброволно се подчинявали или обещавали мирно сътрудничество на турската държава, съ султански ферманъ получавали привилегии (самоуправление, освобождаване отъ данѣци, право да носятъ цвѣтни дрехи и оржжие и пр.). Сжщитѣ привилегии се давали и на отдѣлни лица, които били натоварени съ известна държавна служба или принасяли нѣкаква полза на държавата.

Още при първата среща съ българската въоръжена сила, опитнитѣ въ военното дѣло турски пълководци схванали, че иматъ работа съ единъ здраво устроенъ и войнственъ народъ и че, ако този народъ се привлече на турска военна служба, той ще имъ бжде много полезенъ въ борбата съ другитѣ народи на Балканския полуостровъ и Османската империя ще може да продължи съ по-голямъ успѣхъ своята завоевателна политика. Независимо отъ това, султанитѣ не били доволни отъ васалната система, защото оставяла въ полунезависимо положение завоюванитѣ области и защото християнитѣ васали често се отказвали да воюватъ срещу своитѣ едновѣрци.

Въ 1373 год., следъ кърваво сражение съ българитѣ при Ямболъ Хисари, началникътъ на дѣсното турско крило Тимурташъ представилъ на султанъ Мурадъ I едно изложение за българското военно устройство и проектъ за използване българската военна сила на покоренитѣ дотогава области. Проектътъ заимствувалъ цѣлата българска военна система, като дори били запазени и нѣкои български названия. Той билъ възприетъ напълно, а отпосле билъ допълненъ съ редъ султански фермани, съ които се доуредило устройството на тази спомагателна войска. Това устройство има голямо значение за българската история, защото ни дава ясна представа за състоянието на българското военно дѣло въ втората половина на XIV вѣкъ.

До 1377 година спомагателната българска войска постепенно се образувала по следнитѣ правила:

1. Всѣки българинъ, който доброволно се задължи предъ военната властъ да воюва заедно съ турската войска, като конникъ или пеши войникъ, съ собственъ конь и собствено оржжие, получава званието „войникъ“ („войнукъ“) и правото да бжде сербесъ (свободенъ) наравно съ мюсюлманитѣ*). Той ималъ право да пази и да носи оржжие и да се облича съ разноцвѣтни дрехи.

*) Въ турски документи се срѣща наименованието „Войниганъ“, персийско множествено число на „войнукъ“.

2. Войниганитѣ се раздѣлятъ на три категории: а) „войнукъ-аскери“ („сипахи-огланъ“) — действащи войници, б) „зеваити-войниганъ“ — войници готови за повикване въ войската и в) „ямакъ-войниганъ“, — помощници на войниганитѣ, които образували единъ видъ допълнящи части за войниганскитѣ отреди.

3. Още отъ мирно време войниганитѣ въ всѣка областъ си имали свои началници, които ги събирали въ военно време и ги командвали въ походитѣ и сраженията: „субаши“ (подофицеръ или фелдфебелъ), „чарибаши“ (капитанъ), „алай бей“ (полковникъ) и „войниганъ бей“ (независимъ князь или войвода, който живѣлъ въ общински домъ, нареченъ „войводница“). По-късно пловдивскиятъ най-голѣмъ началникъ на войниганитѣ се наричалъ „войниганъ-векили-мюдюри“. Въ Цариградъ имало и главенъ началникъ на тайфата войнигани. Презъ 1792 г. такъвъ е билъ Тахиръ Мохамедъ, наричанъ „чарибаши агаси“; като възнаграждение той получавалъ $\frac{1}{3}$ отъ данъка „джизие“ на цѣлия Никополски санджакъ.

Вѣроятно въ първитѣ времена и нѣкои български военачалници сж били принудени да приематъ мохамеданството и сж останали за войнигански началници. Родътъ на Момчилъ войвода, отъ който произлиза и Стефанъ Караджа, е началствувалъ надъ войниганитѣ въ неговото село, като си запазилъ християнската вѣра. Този родъ пазилъ особена чанта и други знаци, които се предавали отъ поколѣние на поколѣние чакъ до разтурянето на войниганската организация. Единъ отъ потомцитѣ на този родъ (Стоянъ) участвувалъ като войнигански началникъ въ войната срещу Австрия презъ 1683 г. и билъ убитъ въ едно сражение. Отъ сжщия родъ Мирчо Вълковъ командвалъ войниганския отредъ, който въ 1713 год. съпровождалъ Шведския кралъ Карлъ XII отъ крепостта Хотинъ до турската главна квартира Одринъ и Димотика, за което билъ награденъ отъ краля съ орденъ. При преминаването презъ родното му село (Стефанъ Караджово) кралътъ присѣтствувалъ на сватбата на сестра му.

Споредъ една султанска заповѣдь отъ 1806 г. за началникъ на войниганитѣ въ Софийския санджакъ (войнукъ санджакбей) билъ назначенъ Мехмедъ Еминъ, като му била опредѣлена заплата 8,800 акчета, която да се изплаща отъ селата Биримирци и Оградище и отъ войниганитѣ въ каазитѣ Софийска, Брѣзнишка, Пиротска, Берковска. Въ сжщата заповѣдь е казано:

„Всички войнигани отъ гореозначенитѣ околии, които сж записани поименно въ царскитѣ главни книги, сж длъжни да признаватъ Мехмедъ Еминъ за тѣхенъ висшъ началникъ, който ще води смѣтката и дѣлата на войниганитѣ и ще защищава гдето трѣбва тѣхнитѣ права и привилегии. По своитѣ

войнишки и частни дѣла войниганитѣ да се отнасятъ направо до речения сераскеръ, а той ще се грижи за тѣхното устройство и ще следи да изпълняватъ длъжността си къмъ империята Ми. Други външни лица нѣматъ право да се вмѣсватъ въ управлението на войниганитѣ. Мѣстнитѣ власти да не позволяватъ да се вършатъ беззакония и насилия надъ войниганитѣ“.

Споредъ една хроника, водена въ Панагюрище отъ войнигани, въ войната срещу Русия въ 1806—1812 г. взели участие много панагюрци, които били подъ началството на управителя на Татаръ-Пазарджикъ. Известно е сжщо, че въ войната срещу маджари и нѣмци българитѣ отъ Ихтиманско участвували подъ началството на потурчения Михалоглу Али бей, който се отличилъ въ боеветѣ и като награда получилъ голѣмъ спахийски зяметъ гр. Бѣла и околнитѣ села. Не може само да се опредѣли по-точно, дали командванитѣ отъ него отредѣ е билъ войнигански, или е билъ събранъ въ още васалната Ихтиманска областъ на основание на пораншитѣ васални задължения на Михалъ бейовцитѣ.

4. Макаръ постѣпването въ войниганската спомагателна войска да било доброволно, турцитѣ вѣроятно сж упражнявали и насилие, за да привлѣкатъ повече войници отъ българското население. Въ повечето български села имало по нѣколко войнигански семейства, а имало и цѣли села войнигански. Въ всѣка околия и санджакъ за войниганитѣ се водѣли точни регистри, които отвреме-навреме се провѣрвали отъ по-горнитѣ началници. По тѣзи списъци се провѣрвало въ сѣдилищата, когато нѣкой войниганъ се оплаквалъ, че му сж отнети нѣкои отъ правата. Въ невойниганскитѣ села войниганитѣ си имали особенъ чорбаджия или мухтаръ. Още не е проучено напълно войниганството и ние не знаемъ точното число на войниганитѣ. Отъ нѣкои запазени у насъ тефтери си вижда, че само въ селата на Брѣзнишката и Софийската каази е имало 770 войнигански домакинства, отъ които презъ XVII вѣкъ останали само 412. Въ Турция не е имало постоянно административно дѣление. Числото на каазитѣ често се измѣняло, както и голѣмината на отдѣлнитѣ каази. Вѣроятно въ турскитѣ архиви ще се намѣрятъ данни за числото на войниганитѣ въ всички каази, но при липса на такива може да се направи една приблизителна смѣтка на основание горнитѣ сигурни данни. Ако предположимъ, че въ всѣка кааза е имало еднакво число войнигани, то въ четиридесеттѣ каази, които обхващали цѣла България, ще да е имало около 16,000 войнигански семейства — число твърде внушително за тогавашнитѣ времена.

Споредъ нѣкои турски историци, на постоянна служба е имало 6,000 войнигани, подчинени на главнитѣ султански конюхи. Това сж били Войнукъ Аскери. Вѣроятно други 6,000 войнигани сж съставлявали втората смѣна, а освенъ

това ще е имало още допълнителни най-малко 3,000 войнигани. И така цялата войниганска организация е включвала 15,000 привилигирвани войнигански семейства.

Най-сигурни спомени отъ войниганството сж запазени въ Вардунъ, Смѣдово, Карлово, Иджикъ, Котелъ, Жеравна, Медвенъ, Черковна, Каспичанъ, Кюлевча, Ямболъ, Сливенъ, Конаре, Войника, Бѣла, Панагюрище, Брѣстовица, Коматеево, Стрелча.

5. Всѣки войниганъ получавалъ опредѣленъ участъкъ земя въ своето село, която обработвалъ заедно съ своето семейство. Участъкътъ се наричалъ „бащина“ и билъ пълна негова собственостъ. Следъ неговата смъртъ синоветъ му получавали въ наследство бащината, като единъ отъ тѣхъ, обикновено най-стариятъ, се задължавалъ да поеме войниганскитѣ длъжности. Разликата между спахийскитѣ земи и „бащината“ се състояла въ това, че спахийтѣ не обработвали даденитѣ имъ земи, а само получавали данъкъ отъ жителитѣ имъ. Войниганитѣ плащали на своето начальство само десятъкъ отъ прихода си, отъ който само една малка частъ се внасяла въ хазната, а всичко останало отивало за издържане войниганската организация и за заплата на войниганскитѣ начальници. Войниганитѣ били освободени отъ всички други данъци и ангарии. Тѣ плащали само бегликъ и то само за горницата надъ 100 овци. Когато отивали да работятъ ангария, плащало имъ се до два гроша дневно. Мѣстнитѣ начальници и бейове нѣмали право да ги каратъ да имъ работятъ безплатно. Въ войниганска къща нѣмалъ право да спира никой административенъ чиновникъ, нито да иска безплатно храна за себе си или за слугитѣ и добитъка си. Въ войниганско село турчинъ нѣмалъ право да живѣе. Вѣоржженъ турчинъ можелъ да мине презъ селото само съ позволение на войниганския началникъ. Тамъ не можела туркиня да ражда или умрѣлъ турчинъ да се погребва. Ако нѣкой войниганинъ се отрече отъ своята бащина, тя се предавала на другъ селянинъ, който заедно съ нея поемалъ и задължението да служи въ войската.

Войниганитѣ схващали добре важността на тѣхната служба за държавата. Когато отивали на сждъ предъ кадиитѣ или за нѣкаква молба предъ административнитѣ власти, тѣ винаги носѣли съ себе си султанския ферманъ, който установявалъ войниганското качество на селото или частния документъ, съ който се признавало правото имъ на войнигани. Сждебнитѣ и административнитѣ власти винаги държели много на тѣзи документи, които поставяли войниганитѣ по-горе отъ обикновенитѣ жители (рая).

6. Въ мирно време опредѣлено число войнигани бивали повиквани въ Цариградъ и Одринъ да служатъ въ султанскитѣ конюшни, да водятъ на паша войсковитѣ коне и да

събиратъ сѣно отъ държавнитѣ ливади. Тѣ се смѣнявали презъ шесть месеца (на Гергьовденъ и на Димитровденъ).

7. Войниганитѣ въ всѣко село били раздѣлени на тайфи по трима и се смѣнявали така, че единътъ бивалъ на служба, а двамата оставали въ селото си и извършвали домакинскитѣ си работи. За да отидатъ въ Одринъ или Цариградъ, войниганитѣ се събирали на групи и трѣгвали съ пѣсни, гайди и хора. Селото ги снабдявало съ храна и пари за дребни разности по пята. Когато били на служба, войниганитѣ носѣли особени калпаки съ дѣно отъ гладка кожа и съ вълнеста околнина. (Вѣроятнo тѣ сж запазили старобългарската шапка). На вътрешната страна на калпака пришивали металическо кръстче. Подофицеритѣ носѣли калпакъ съ лесича опашка отгоре. Всѣко войниганско село си имало свое знаме. Общото бойно знаме на войниганитѣ отъ Пловдивско се пазѣло въ Панагюрище. То било отъ червенъ коприненъ платъ съ зеленъ кржгъ въ срѣдата и въ него изобразена ржка съ разперени прѣсти.

8. Войниганитѣ отъ всѣка област имали и патронни празници. Въ Пазарджишко тѣ правѣли военнитѣ си сборова на височинитѣ Бакаджикъ, една отъ които и сега носи названието „Войнишки Бакаджикъ“.

9. Въ военно време войниганитѣ се повиквали на служба съ особени султански фермани и образували отдѣлни отъ общата войска пехотни и конни отреди, които и въ общия строй се нареждали отдѣлно подъ своето знаме. Избрани войнигани образували особени ординарчески ескадрони при Главната квартира. Тѣ служели за свръзка, за водачи въ непозната мѣстностъ, и водѣли свободнитѣ коне на султана, на великия везиръ и на голѣмитѣ турски начальници. Други войнигански ескадрони имали назначение да избиратъ лагерни мѣста за войската, богати съ вода и трева.

По-късно войниганитѣ започнали да постѣпватъ въ общитѣ турски спомагателни отреди — лека пехота (азаби) и лека конница (акънджии). Леката пехота, вѣоржжена съ лжкове, стрели, саби и боздугани, пазѣла обозитѣ, строила мостове, превозвала инженерни материали и пр. Леката конница, вѣоржжена съ лжкове, стрели, щитове, сабли, копия и боздугани, разузнавала предъ войската, опустошавала вражеската страна и преследвала разбития противникъ. Въ времето на султанъ Мохамедъ II турцитѣ разполагали съ 12,000 души лека пехота и конница, по-голѣмата частъ отъ които били войнигани. Но за най-важна се смѣтала службата на войниганитѣ въ обозитѣ и тила. Може да се каже, че въ всички турски войни превозната служба на армията е била въ ржцетѣ на войниганитѣ.

10. Неявилитѣ се на служба при повикване войнигани се наказвали строго: въ мирно време тѣ плащали глоба 500

аспри, а въ военно време се налагали много по-строги наказания.

11. Войниганиятѣ отъ планинскитѣ мѣста образували планински войски, наричани „дербенджии“. Понеже въ другитѣ турски области вѣнн отъ Бѣлгария нѣма следи отъ такива войски, то може да се предполага, че тѣ сж заварени отъ турцитѣ при завладяването на Бѣлгария. Въ мирно време дербенджиитѣ били задължени да пазятъ планинскитѣ проходи, да покровителствуватъ минаващитѣ презъ тѣхъ пжтници и, изобщо, да осигуряватъ движението въ планинскитѣ мѣста. Въ военно време тѣ имали следнитѣ длѣжности: а) да наблюдаватъ всички пжтища и пжтеки, по които противникъ може да се приближи къмъ турскитѣ войски, б) да водятъ войскитѣ презъ опасни проходи и клисури, в) да разузнаватъ около противниковитѣ лагери и за всичко видено и чуто да донасятъ на турскитѣ началници, г) да упжтватъ и да снабдяватъ съ храни всички малки войскови отдѣления, които сж сбъркали пжтя или отстжпватъ подъ натиска на противника (етапна служба).

Дербенджиитѣ си имали особени началници. Когато военитѣ действия ставали далечъ отъ тѣхния проходъ, тѣ пакъ отивали на война и образували особенъ пехотенъ отредъ, на който се възлагали пакъ планинарски задачи.

Почти всички села отъ дветѣ страни на планинскитѣ проходи сж били привилигирвани поради дербенджийската си служба. Въ лѣтописитѣ на гр. Елена е отбелязано, че градътъ билъ освободенъ отъ данъци срещу задължението па поддържа постоянно караулъ въ близкитѣ проходи. Дербенджийството изобщо е било на голѣма почитъ у бѣлгарското население. Въ народнитѣ пѣсни се споменава, че дербенджиитѣ вземали „гюмуркѣ“ — вѣрояно установена такса отъ проходящитѣ търговци. Въ една народна пѣсенъ се споменава и „мома дервенджийка“. Спомени отъ дербенджийството има и сега въ селата Вѣтрень, Вакарелъ, Калоферъ, Момина Клисура, Бучино Дервентъ, Ваквъ и пр.

Турското командване използвало дербенджиитѣ при преминаване презъ проходите Желѣзни врати и Момина Клисура въ 1370 год. и при настжплението срещу Янъ Хуниядъ къмъ р. Златица въ 1443 год.

12. Избрани най-здрави и пѣргави войнигани и турски войници образували особени помощни войски, наречени „мартолози“, на които се възлагало да пазятъ границитѣ, опаснитѣ гористи мѣста и крепоститѣ въ мирно време. Тѣ придружавали като вѣоржжена стража обозитѣ, конвоирали пленници и затворени злосторници, преследвали разбойници, когато мѣстнитѣ власти не били въ състояние да се борятъ съ тѣхъ. Повече бѣлгари мартолози е имало на границата срещу Русия.

Въ военно време мартолозитѣ се назначавали въ предна стража. Въ селата си тѣ били раздѣлени на две групи, които отивали на служба презъ шесть месеца и се смѣнявали на Гергьовденъ и Димитровденъ както и другитѣ войнигани. Тѣ имали право да носятъ оржжие, както мюсюлманитѣ. Съ султански ферманъ отъ 1703 год. билъ назначенъ особенъ мартолозъ-баши, съ задача да събере дружина мартолози, да обгради мѣстото, гдето върлували три хайдушки чети и да излови тия бунтовници. Изобщо, борбата съ хайдутството първоначално се е водила само съ отреди отъ мартолози, а когато то взело по-заплашителни размѣри, правителствата започнали да изпращатъ потери отъ мѣстното население, полицейски отреди отъ сеймени и дори редовни войски.

Споредъ единъ ферманъ отъ 1703 г. Леринскитѣ сждия известилъ на Високата порта, че мартолозитѣ безпокоели жителитѣ въ областта и че трѣбвало да се вдигнатъ, а на тѣхно мѣсто да се назначатъ мюсюлмани, които да се стараятъ да прогонятъ вѣстаницитѣ. „Отъ съдържанието на настоящата ми света заповѣдь ще проумѣете, че съ согласието на аянитѣ и жителитѣ на окржга, за началникъ на мартолозитѣ е назначенъ Хасанъ, човѣкъ справедливъ, религиозенъ и деятеленъ. Той трѣбва съ своитѣ 60 души войници да нападне отъ две страни и да залови прочутия злодеецъ Сулакъ-войвода съ тримата му другари. . . .“

Споредъ турски извори образуването на тази спомагателна войска е станало въ времето на султанъ Мурадъ II (1421—1451), когато Турция воювала на западъ съ Унгария, Полша, Чехия, Трансилвания, Влашко, Богданско и Сърбия. Въ началото мартолозитѣ изпълнявали добре своята служба и се смѣтали за най-привилигирана рая. Въ единъ ферманъ е казано, че тѣ се освобождаватъ отъ тежкитѣ данъци, отъ ангарии, обозна служба и лично прислужване и че отъ тѣхъ нѣматъ право да взематъ нищо безплатно и най-висшитѣ държавни чиновници (велики везири, бейлербейове, валии, мирмирани, сераскери, санджакбейове, алайбейове, паши, мюте-селими, войводи, аяни и пр.). Но когато държавната власть отслабнала и почти всички нейни чиновници събирали данъци, мартолозитѣ сжщо започнали да използватъ своята служба за лични облаги. Тѣ обирали пжтницитѣ, а на търговцитѣ налагали особени данъци (такси за преминаване, бачъ параси, дервенъ параси и пр.). Намѣсто да пазятъ проходите отъ хайдути тѣ сами правѣли по-голѣми пакости на пжтуващитѣ християни и мохамедани. Въ 1721 г. султанъ Ахмедъ III изпратилъ особенъ ферманъ до румелийския валия и до всички кадии да освободятъ всички мартолози и да си отидатъ въ тѣхнитѣ мѣстожителства, а отбраната на тѣснинитѣ да се поеме отъ тайфата „дервенджии“, които да дадатъ сигурна гаран-

ция, „че ще изпълняватъ честно и акуратно възложената имъ служба; гаранцията ще служи да се обезщетяватъ пострадали лица“. Съ този царски ферманъ се турилъ край на мартолозката служба.

13. Почти сжщитѣ длѣжности и права имали и така наричанитѣ „пандури“, чиято организация била унищожена едновременно съ тая на мартолозитѣ. Султанъ Баязидъ-Свѣт-кавица въ борбата си срещу българския царь Шишманъ при Никополъ получилъ помощъ отъ влашкия войвода Мирчо, който командвалъ 5,000 войници-пандури. Поради особената храброст на този влашки отредъ, султанътъ заповѣдалъ да се образуватъ особени християнски дружини отъ пандури, на които въ мирно време се еъзлагала и полицейска служба. Макаръ пандурскитѣ дружини да били разтурени въ 1721 г., но за тѣхъ се споменава въ ферманитѣ дори до 1806 г. като помощници на кърджалиитѣ, хайдутитѣ, самостоятелнитѣ паши и сръбски въстаници.

14. Войнигани отъ нѣкои села изпълнявали специалната служба „доганджии“ при султанския ловъ, който ставалъ редовно всѣка година, и въ който вземали участие много войници и офицери, защото той е замѣствалъ сегашнитѣ войскови маневри. Доганджиитѣ били задължени да ловятъ въ селата си опредѣлено число соколи и да ги обучаватъ за ловъ. Отъ тефтеритѣ на Софийската кааза се вижда, че въ селата Кумарица, Филиповци, Доганово и въ самия градъ е имало по 3—4 кжци доганджии. Въ Копривщица семейството Доганци вѣроятно е било свързано съ доганджийството. Доганджии е имало въ Брѣстовица и въ много южнобългарски села. Въ военно време доганджиитѣ образували особенъ отредъ — „Доганджи алай“, който се отличавалъ съ бързоходство и получавалъ съответни тактически задачи въ походъ и бой. Въ отреда, вѣроятно, е имало обучени за свързочна и пощенска служба соколи. Този отредъ влизалъ въ свитата на султана. Въ историята е отбелязано участието на доганджийски отреди въ сражението при Ангора между турци и монголи (1402 год.).

За да имаме представа за числото на войниганитѣ „доганджии“ въ турската войска, ще направимъ извлѣчение отъ едно канунаме, въ което е отбелязано, че въ времето на султанъ Ахмедъ I (1691—1695) е имало: 30 доганджии съ сиви соколи, 290 — съ бѣли соколи, 270 — съ лешояди и 45 — съ ястреби — или всички 615 доганджии. За да се поддържа постоянно този щатъ, вероятно доганджийскитѣ семейства сж били най-малко четири пжти повече.

Какъ турцитѣ сж използвали войниганството се вижда отъ следния султански ферманъ, изпратенъ до кадиитѣ въ Пловдивъ, Татаръ Пазарджикъ, Рахово, Вратца, Никополъ, Плѣвень, Търново, Ловечъ, Ямболъ, Шуменъ, Силистра, Провадия, Разградъ и Златица:

„Понеже съмъ решилъ да водя война презъ пролѣтъта, заповѣдвамъ най-късно до 21 мартъ да изпратите въ столицата войници отъ околията Ви, които по законъ сж опредѣлени за война и за събиране фуражъ. Щомъ получите Височайшата Ми заповѣдъ, погрижете се най-старателно, свикайте черибашиитѣ и ги предупредете строго, че поменатитѣ войници се викатъ по законъ и по обичай сѣ конетѣ и сѣ всички уреди. Да тръгнатъ преди 21 мартъ. Между конетѣ да нѣма кобили. Войницитѣ да не бждатъ стари и слаботѣлесни или непълнолѣтни, а да сж годни за царската Ми служба. Ако по немарливостъ на главатаритѣ войницитѣ не тръгнатъ на опредѣленото време, или тръгнатъ по-малко, или закъснѣятъ, или сж безъ коне и уреди, земитѣ на черибашиитѣ ще се отнематъ и тѣ ще бждатъ наказани“.

За воюването на българитѣ и въ най-отдалеченитѣ турски области има запазенъ споменъ въ една народна пѣсенъ, въ която майка пита летещитѣ високо жерави, като летятъ тѣй високо, не сж ли видѣли нейния синъ. Жеравитѣ отговарятъ, че го видѣли много далеко, „въ пуста земя Мъсърска“, като войникъ лежи раненъ на морския брѣгъ.

Българското население съ готовностъ възприемало военната служба, която при това била единъ видъ продължение на българската, а сжщевременно му давала известни привилегии и почти го изравнявала съ мюсюлманитѣ.

Но следъ като се закрепилъ здраво въ България, турцитѣ започнали да гледатъ отъ високо на покореното население, особено въ мирнитѣ години, когато нѣмали нужда отъ неговата военна помощъ. Спахиитѣ и бейоветѣ започвали да отнематъ земитѣ на войниганитѣ, а чиновницитѣ започвали да събиратъ отъ тѣхъ всичкѣ данъци и да ги товарятъ съ разни ангарии наравно съ останалото безправно население. Българитѣ упорито защитавали придобититѣ си чрезъ войниганството права. Тѣ се оплаквали направо на султана противъ своеволията на властницитѣ и правителството, което ценѣло високо войниганския институтъ, взимало мърки да се прекратятъ тѣзи своеволия. Има много документи отъ разни времена, които свидетелствуватъ както за притѣснения на войниганитѣ, тѣй и за покровителството имъ отъ законнитѣ власти. Въ 1702 год. зеванитѣ-войниганитѣ отъ Ески Джумая се оплакали, че дори тѣхнитѣ черибашии ги притѣснявали и имъ вземали по осемъ гроша годишно — сума твърде голѣма за тогавашнитѣ времена. Султанътъ заповѣдалъ да се накажатъ най-строго тѣзи войнигански началници, които съ своитѣ незаконни действия подкопавали държавната отбрана.

Презъ XVI вѣкъ и самото централно управление не можело вече да се налага на разпуснатата областна администрация, която търсила нови източници за забогатяване и от-

нимала правата на войниганитѣ. Тѣ започнали да не се явяватъ при повикването имъ подъ знамената, а явилитѣ се търсили случай да избѣгатъ отъ бойното поле. Особено чувствително било бѣгството на обознитѣ войнигани, отъ които зависѣла прехраната на войската.

Въ още по-късни времена, когато националното съзнание у българския народъ се повдигнало, избѣгалитѣ отъ войската войнигани не се връщали въ селата си, а отивали въ планинитѣ, а много отъ тѣхъ се присъединявали къмъ хайдушкитѣ чети. Тогава правителството започнало да се бои отъ тѣзи вещи въ военното дѣло непокорници. Още въ началото на XVII вѣкъ то почнало да събира по-малко войнигани, за да не се дава възможностъ на раята да носи оръжжие и да се упражнява въ военното дѣло. Събирали се само най-необходимото число обозни.

Най-после съ танзимата отъ 1839 год. турското правителство разтурило съвсемъ войниганската организация и отнело всички права на войниганскитѣ семейства. Споредъ една бележка въ стара книга отъ Панагюрище, въ Пазарджишката кааза се получилъ султански ферманъ, че християнитѣ се освобождаватъ отъ военна служба и че, който пожелае доброволно да служи войникъ, може да се яви, но безъ право да носи оръжие. Има сведения, че дори до Освободителната война въ 1877 год. отъ Панагюрище и отъ други села всѣка пролѣтъ отивали въ Цариградъ доброволци, за да водятъ на паша държавнитѣ коне, за което имъ се плащало по 30 гроша месечно. Обаче за доброволци се явили най-разваленитѣ младежи, които не можели да си изкаратъ прехраната по другъ начинъ. На отиване и връщане тѣ пиянствували и грабили мирното население, а не пропускали да ограбятъ и нѣкои богати къщи около държавнитѣ ливади. Тази служба на доброволцитѣ отъ по-късно време не може да се смѣта като продължение на войниганството.

Войниганството и връзката му съ бившата българска държава сж оставили следи въ названията на много населени мѣста: Войниговци, Войница, Войникъ махала, Войново, Войнягово, Конаре, Доганово Конаре, Авджи Дуванджа, Коджа Доганъ, Кумъ Дуванджи, Топчи махле, Стрелча, Войводово, Войвода, Войводенецъ, Войводиново, Войводино, Храбърско, Войникъ и пр.*).

*) За да се опредѣли по-точно участието на войниганитѣ и на българския народъ въ воденитѣ отъ Турция войни, необходимо е да се проучатъ следнитѣ войни:

I. Войнитѣ на Турция срещу Скендеръ бей: а) 1443—1450, б) 1461, в) 1463—1467.

II. Войнитѣ на Турция срещу Унгария: а) 1444, б) 1448, в) 1526, г) 1549—1562.

III. Войнитѣ на Турция срещу Австрия: а) 1521, б) 1529, в) 1541—1547, г) 1663—1666, д) 1683—1699, е) 1716—1718, ж) 1736—1739, з) 1787—1791.

Отъ така очертаната войниганска система се вижда, че тя е била единъ отъ най-главнитѣ стълбове на турската държава. Отъ вѣрността и предаността на войниганитѣ зависѣла боеспособността на турската войска и нейното снабдяване. Отъ друга страна историята ни показва, че докато Турция е използвала напълно войнигаството, нейнитѣ войни сж били настѣпателни и успѣшни; а когато го е преобрегвала, нейнитѣ войни сж били неуспѣшни.

6. Доброволчество

Чрезъ войнигаството не можель да се използва цѣлиятъ запасъ отъ годно за война население на България, защото би трѣбвало да се дадатъ привилегии на почти цѣлото население на страната, а това би намалило съвсемъ доходитѣ на държавата. Турското командване потърсило и други начини за използване българската воинственостъ въ войнитѣ за разпространяване турското владичество.

1. Най-напредъ Баязидъ — Свѣткавица прибѣгналъ къмъ събиране отреди доброволци — пандури отъ България, които участвували въ всички походи на този султанъ.

2. Въ XIV вѣкъ турското правителство образувало особени отреди отъ така наричанитѣ „мюселими“, на които възлагало задачата да държатъ въ покорностъ населението на новозавоюванитѣ области и да съставяватъ гарнизони на крепоститѣ въ тила на действащата армия. Мюселимитѣ били доброволци (турци и българи), които постѣпвали на служба съ собствени коне, собствено оръжие и облѣкло. Тѣ получавали порционъ въ пари или въ натура за себе си и за конетѣ, участвували въ дѣлежа на плячката, налагали особенъ данъкъ на покореното население и се смѣтали равноправни съ спахиитѣ отъ първи разредъ. При освобождаването имъ отъ служба началницитѣ на тѣзи отреди получавали, вмѣсто пенсия, дохода отъ нѣкое село и ставали единъ видъ спахии. Много воинствени българи постѣпвали като доброволци въ мюселимскитѣ отреди. Отъ този родъ военна служба много села въ Пловдивско, Свищовско, Старозагорско, Пазарджишко, Хасковско, Одринско и пр. носѣха името Мюселимъ, а и въ София е имало „Мюселимска махала“.

3. Султанъ Мохамедъ II следъ превземането на Цариградъ замислилъ грандиозни настѣпателни войни, като възмечталъ да завладѣе всички западноевропейски държави. За

IV. Войнитѣ на Турция срещу Русия: а) 1512—1528, б) 1534, в) 1535, г) 1575—1576, д) 1582, е) 1616—1617, ж) 1676—1678, з) 1687, и) 1689, к) 1695—1696, л) 1711, м) 1736—1739, н) 1768—1774, о) 1787—1791, п) 1795—1864, р) 1806—1809, с) 1809—1811, т) 1821—1829.

V. Войнитѣ на Турция срещу Полша: а) 1666—1667, б) 1672—1676.

тѣзи трудни войни той ималъ нужда отъ многобройна войска и решилъ да образува доброволчески отреди отъ християнскитѣ народи. За това той изпратилъ ферманъ до управителитѣ на всички области, въ който между другото се казва: „да се обяви на християнитѣ, че които отъ тѣхъ пожелаятъ да постѣпятъ на военна служба, ще бждатъ на почите и ще получаватъ добра заплата; отъ доброволцитѣ ще се образуватъ чисто християнски отреди; който доведе 20 доброволци, ще бжде назначенъ за началникъ на отдѣление отъ 30 души; на доброволцитѣ се прощаватъ всички престѣпления, дори и ако сж убили турчинъ“.

4. Пакъ къмъ срѣдата на XV вѣкъ турското командване събирало въ България доброволчески християнски отреди лека конница, наричани „джамбазияни“. За тѣзи отреди се избирали младежи до 25 годишни, честни, представителни, съ здраво тѣлосложение, сръчни гимнастици, пѣргави яздачи, изкусни ловци, добри стрелци, бързоходци, които прескачатъ презъ всѣкакви прегради, ловки фехтовчици. Освенъ това джамбазиянитѣ трѣбва да разбиратъ отъ коне, за да могатъ да закупватъ добри и яки коне за войската (яздитни и впрѣгатни). Въ всѣки вилаетъ имало по единъ джамбазиянски отредъ подъ командата на особенъ паша. При походитѣ тѣзи отреди се изпращали въ предна стража, а въ сражението тѣ първи се хвърляли срещу противника, за да увличатъ другитѣ бойци. Избрани джамбазияни отъ всѣки отредъ образували стрелкова рота отъ 200—300 души, наричана Авджи бююги. Тѣзи роти имали особена, по-красива, форма и жълтеникави шапки.

5. Въ XI вѣкъ султанъ Сюлейманъ Великолепний въ войнитѣ срещу Австрия, Унгария, Чехия и Полша употребилъ особени отреди отъ нередовни християнски войски, наричани „юнашки войски“ (левентъ—аскери). Въ мирно време около 3,000 души избрани момци—юнаци, разпредѣлени на малки отреди, се придавали къмъ войсковитѣ части и имъ се възлагало да пазятъ пограничнитѣ райони и крепости. Облѣчени въ военна униформа и добре въоръжени, тѣ обикаляли своитѣ райони и ги пазѣли отъ противниково нахлуване. Въ военно време групитѣ се попълвали съ още доброволци и общото число на юнашкитѣ войски достигало до 6,000 души. Тѣ участвували въ войнитѣ, при което се отличавали съ своето юначество и съ способността си да действуватъ самостоятелно (охрана, разузнаване, промѣкване въ противниковия тилъ, устройване засади и пр.). Юнацитѣ получавали заплата и двоенъ порционъ и участвували въ дѣлежа на плячката наравно съ турцитѣ. Съ султански ферманъ отъ 1769 год. се заповѣдва на кадитѣ въ каазитѣ Пловдивска, Софийска, Пазарджишка, Ихтиманска, Самоковска, Пиротска, Разложка и Неврокопска да събератъ доброволци за единъ отредъ

Левентъ—аскери отъ 1,000 души, като се приематъ въ него юнаци отъ всички народности, освенъ цигани. Този отредъ взелъ участие въ войната, като билъ раздѣленъ на отдѣления по 50 души. Всѣки доброволецъ при записването си получавалъ 12 гроша подарѣкъ, а следъ това му се плащала заплата по 2 гроша месечно и порционъ по 6 акчета дневно.

6. Турското правителство често събирало и смѣсени доброволчески отреди (пехотни и конни), въ които постѣпвали като доброволци християни и мохамедани. Какъ е ставало това събиране се вижда отъ единъ ферманъ, издаденъ отъ султанъ Мехмедъ IV на 14 септемврий 1684 год.*)

7. Понѣкога българитѣ се явявали и като самостоятелни доброволци въ помощъ на Турция. Въ тѣтописа на котленеца Жендо Вичовъ е отбелязано, че на 1 мартъ 1854 год. въ църквата било прочетено обявление отъ патриархата: „който обича доброволно да се запише подъ царската хорѣгва—алено знаме съ бѣли знакове полумесець и звезда, а до тѣхъ — християнскитѣ честенъ кръстъ. Султанътъ обещава на доброволцитѣ следъ войната пълна свобода. Жендо Вичовъ е записалъ още, че отъ Котелъ се записали само деветъ души „И тии бѣха всити сиромаси.“

Отъ единъ ферманъ отъ 1395 г. се вижда, че още въ времето на султанъ Баязидъ сж били установени напълно

*) . . . Императорското ми правителство има нужда отъ голѣми отреди нередовни войски отъ всички мои поданици, освенъ простата не-привилигирана рая, която е неспособна за война. За записване нередовни войници—конници, отъ всички народности — мюсюлмани и друговѣрци — бѣ издаденъ по-преди особенъ ферманъ. . . Тѣзи отреди сж необходими, защото войната въ Унгария сега е най-осточена и изисква по-голѣма военна сила, която да бжде самостоятелна и несъмнено ще принесе по-ценна услуга на динъ—исляма. . . При записването и избирането нередовнитѣ войници—конници да имате предвидъ следнитѣ ми царски заповѣди: 1) Да не се взематъ хора отъ обикновената проста рая, които не сж научени и не сж навикнали да употребяватъ бойно оржие; 2) всички синове и достойни мъже, безъ разлика на вѣра и народностъ, които сж отъ привилигираната войнишка рая, синове на войници и войнигани, които сж опитни да държатъ оржие и да се сражаватъ на бойното поле, непременно да се записватъ като герои—юнаци, въ отредитѣ на нередовната конница, съ заплата по 6 акчета дневно за конь и юнакъ, а по-после ще имъ се добави още по 4 акчета; 3) записанитѣ войници ще служатъ и ще подпомагатъ редовната царска войска най-малко една година, следъ което ще получаватъ държавна пенсия равна на заплата. Щомъ се запишатъ нуждното количество войници, ще ги подготвите за походъ. Следъ като прослужатъ една година, ще имъ се издаде разписка за заплата, която сж получавали. . . Щомъ бждатъ готови, веднага да се изпратятъ въ Унгария подъ командата на достойния и отличилия се главнокомандващъ Мустафа паша, който ще ги настани на съответни мѣста и позиции, и отъ тогава ще почне спужбата имъ, като мои войници. . . Записанитѣ доброволци да бждатъ отъ свободнитѣ и привилигиранитѣ ми поданици, като: кулоглу, аскеръ—евляди, войниганъ—тайфаси, ямакъ—войниганъ, зевантъ—оглуларъ, доганджи—тайфаси и пр. . . Да бждатъ здрави, пѣргави, млади, решителни, въоръжени добре и юнаци въ боя. . .“

спомогателнитѣ войски: еничари, войнигани, спахии, доброволци, както и военната повинностъ на населението.*)

Въ по-сетнешни народни пѣсни срѣщаме сигурни белези, че народътъ е свикналъ вече съ военната служба на царщината. Въ една пѣсенъ се говори за младоженецъ, напустналъ млада булка, за да иде войникъ; въ друга — за мома войникъ въ Стамбулъ, въ трета — за младъ Стоянь, станалъ чаушинъ (фелдфебелъ) и пр.

7. Казачество

Следъ като унищожили старата си войска (спахии, еничари, българи-войнигани), турцитѣ правили много опити да преобразуватъ държавата си и да образуватъ нова въоръжена сила. При всѣки такъвъ опитъ на първо мѣсто изпъквалъ въпросътъ, какъ да се попълва войската съ войници и какъ да се привлѣкатъ на военна служба подвластнитѣ християнски народи и на първо мѣсто българитѣ. Преди Кримската война въ Цариградъ пристигналъ отъ Парижъ полскиятъ изгнаникъ Чайковски, който билъ изпратенъ нарочно да действуви за турска помощъ въ полското освободително движение противъ Русия. Препоръчанъ отъ французкото правителство, Чайковски скоро успѣлъ да влѣзе между турските управници, които често се допитвали до него по военно-устройственитѣ въпроси. Той приелъ мохамеданската вѣра и постъпилъ на турска военна служба съ чинъ генералъ и подъ името Садъкъ паша. Имайки предъ видъ многочисления славянски елементъ въ турската държава, който съчувствувалъ на славянския полски народъ, Садъкъ паша постоянно убеждавалъ турското правителство, че държавата ще може да се възроди само, когато се дадатъ права на християнското население и като се използватъ военнитѣ качества на християнитѣ съ привличането имъ на военна служба.

Следъ несполучливото полско въстание запорожкитѣ казаци, изгонени отъ руситѣ, минали въ Турция, гдето служили подъ свое собствено знаме. Впоследствие турското правителство се отказало отъ тѣхнитѣ услуги, разформирало тѣхната организация и прибрало знамето имъ въ патриаршията

*) „До императорскитѣ кадии. — Чрезъ настоящата ми свещена заповѣдь Ви известявамъ, че съ упование на Всевишния и съ помощта на пророка и съдействието на светиитѣ, на 8-и реби юль Евелъ т. г. потеглихме отъ центъра на победитѣ — Одринъ, срещу Цариградъ, начело на всички свои велики везири, младежи, високопоставени аги, еничари, азебъ—бейове, бейлеръ—бейове, спахии, черibaшии, доброволци. Вие правдиви кадии, щомъ получите тази ми височайша заповѣдь, побързайте безъ никакво отлагане да предадете на императорската ми войска провизитѣ и палаткитѣ, както и всички други военни потребности, които сте приготвили споредъ отправления къмъ всѣки отъ Васъ свещенъ ферманъ. . .“

въ Цариградъ. Садъкъ паша много настоявалъ да се възстанови казачеството въ Турция, като ималъ предъ видъ то да се попълва главно отъ българското население.

Най-после въ 1853 год. Садъкъ паша билъ натоваренъ да образува единъ казашки полкъ. Полкътъ се попълвалъ отъ доброволно постъпващи въ него християнски младежи. Повечето отъ тѣхъ били българи, които образували чисто български 3-а, 4-а и 5-а сотни въ Цариградъ и една сотня въ Одринъ. Турското правителство снабдило полка съ коне, а Одринскитъ владика подарилъ нѣколко коня за българскитѣ подофицери. Команднитѣ мѣста въ полка се заели отъ потурчени поляци и маджари, които по-рано били постъпили като офицери въ турската войска. Полкътъ се ръководилъ по преведенъ отъ полски на турски правилникъ, а командитѣ били малоруски, езикъ по-познатъ на офицеритѣ — поляци, и по-близъкъ до българския.

Още въ първитѣ дни следъ образуването на полка на Садъкъ паша направило силно впечатление отличното държане на българитѣ — трезви, схватливи, дисциплинирани, храбри, гордо седнали на военнитѣ си коне. Това добро държане на българитѣ изпъквало още по-силно, защото Чайковски мжно се справялъ съ буйнитѣ и недисциплинирани свои сънародници, разюздани въ време на доброволството си въ Унгария и Италия.

Казацитѣ имали особена красива форма (дълъгъ мундиръ, панталони, ботуши, висока цилиндрическа шапка). Тѣ били въоръжени съ саби и карабини. Садъкъ паша получилъ като подаръкъ отъ французкия императоръ Наполеонъ III 1000 комплекта въоръжение и седла.

Казашкиятъ полкъ се събралъ въ Одринъ, гдето казацитѣ положили клетва, при което войницитѣ и подофицеритѣ цѣлували евангелието, а офицеритѣ мохамедани — корана. На полка тържествено било връчено старото запорожко знаме (коприненъ платъ, на който на едната страна билъ изобразенъ полумесець на червено поле, а на другата — кръстъ на синьо поле). Въ прочувствената си речъ по този случай Одринскитъ управителъ отбелязалъ важното събитие, че на християнитѣ се дава правото да носятъ сабя, което означавало нова ера въ развитието на Отоманската империя.

Отъ Одринъ полкътъ потеглилъ за Шуменъ, за да вземе участие въ войната срещу Русия. Въ всички села, презъ които миналъ, българитѣ се чудили, каква е тази султанска войска, която говорила на тѣхния езикъ. Тѣ я посрѣщали най-радушно. Въ Шуменъ полкътъ билъ посрещнатъ тържествено съ музика отъ войската и отъ населението. При дефилирането предъ шуменския паша най-много се отличили съ бодрия си и юнашки видъ българскитѣ сотни.

Казацитѣ веднага спечелили уважението на населението и на съсредоточената турска войска. При прохода към Дунавъ дори и нередовнитѣ турски войници много се радвали, когато къмъ тѣхнитѣ отреди се придавали по нѣколко казаци, които познавали отлично мѣстността, селата и пѣтищата, лесно се ориентирали и били най-сигурни и смѣли водачи.

Казашкиятъ полкъ взелъ участие въ военнитѣ действия при Силистра, Калафатъ, Олтеница и въ Добруджа. Презъ 1853 год. отъ обсаждащитѣ Силистренската крепостъ руски войски билъ изпратенъ силенъ отредъ на пѣтя за Шуменъ, за да охранява лѣвия имъ флангъ отъ очакванитѣ турски подкрепления. Когато отредѣтъ стигналъ до Бабукъ, Садъкъ паша съ своитѣ казаци го посрещналъ, принудилъ го да отстъпи на лѣвия флангъ на обсадения корпусъ и да открие съобщението на крепостта съ полската армия въ Шуменъ.

Въ своя дневникъ Садъкъ паша е отбелязалъ голѣмата самоувѣреностъ и храбростъ на българитѣ. Той изброява и нѣколко подвизи, извършени отъ българи: подофицерътъ Мано Пиротчанинътъ се промъкналъ въ блокираната отъ руситѣ Силистренска крепостъ и сполучилъ да открие пѣтя за единъ транспортъ съ храни, за което билъ произведенъ въ офицерски чинъ; казакътъ Георги Христовъ въ време на единъ бой не искалъ да остане назадъ отъ другаритѣ си и, следъ като конятъ му билъ убитъ подъ него, взелъ коня на болния си другаръ и продължилъ боя; казакътъ Хаджи Христо отъ Самоковъ се промъкналъ въ Тулча презъ рускитѣ редове и предупредилъ единъ турски паша за близката опасностъ да бжде плененъ заедно съ своя отредъ, за което получилъ орденъ меджидие и офицерски чинъ; казакътъ Стефанъ отъ Елена станалъ пръвъ помощникъ на командира на кюрдистанската спомагателна войска, който казвалъ, че, ако този уменъ и храбъръ мжжъ билъ въ неговото отечество, щѣлъ да бжде единъ отъ най-първитѣ предводители-князе.

Казашкиятъ полкъ миналъ Дунава, влѣзълъ въ Букурещъ и Браила и стигналъ до р. Прутъ. Следъ войната султанътъ съ особенъ ферманъ благодарилъ на храбритѣ казаци за отличнитѣ имъ действия.

Следъ Кримската война били образувани още единъ казашки и единъ драгунски полкъ. Тѣ били изпратени въ Айтосъ, Карнобатъ, Сливенъ и Ямболъ, за да преследватъ многото върлуващи изъ Тракия разбойнишки шайки. Българското население посрѣщало радостно казацитѣ, наричало ги „нашата войска“ и младежитѣ масово идвали да постъпватъ въ полковетѣ. Докато въ Северна България Митхадъ паша се разправялъ най-жестоко съ мирното население, което обвинявалъ, че поддържа четитѣ и

хайдутитѣ, Садъкъ паша съ своитѣ казаци изловилъ арнаутитѣ разбойници и цѣла Тракия била очистена отъ тази напасть. По този начинъ българитѣ се отличили и като добри полицаи. Въ 1862 год. казацитѣ били причислени къмъ гвардията, а четири подофицери българи били причислени къмъ военната свита на султана. Садъкъ паша вече разполагалъ съ петъ казашки и два драгунски полка и единъ турски редифски таборъ, съ които билъ винаги готовъ да се яви въ помощъ на администрацията. Благодарение на тази дисциплинирана и обичана отъ населението войска, въ цѣла Южна България билъ прекратенъ дотогвашиятъ административенъ хаосъ и населението се предало на миренъ трудъ. Трѣбва да се отбележи, че въ това време повечето поляци напуснали казачеството и се върнали въ Полша, за да участвуватъ въ въстанието срещу Русия.

Обаче турското население гледало съ нескривана завистъ на тази християнска войска, която постоянно се увеличавала и била по-стегната отъ мюсюлманската. То не било доволно главно за това, че християнското население почнало да смѣта, че има една защита противъ произволитѣ, а това се смѣтало отъ турцитѣ като нарушение на корана. Въ времето, когато българитѣ започнали борбата за черковна независимостъ, турското население, подучвано отъ чиновнитѣ, започвало да изпраща направо до султана колективни оплаквания противъ въздигация се воененъ духъ у християнитѣ и сочило като едничка причина християнскитѣ казашки полкове. Най-после турското правителство се поддало на това внушение и въ 1870 г. разформирало казашкитѣ и драгунскитѣ полкове.

Казачеството изобщо допринесло много за повдигане военния духъ у българския народъ, но то допринесло така сжщо и за административното закрепване на Турция: следъ уволнението имъ отъ служба дисциплиниранитѣ християни били назначавани на нисши административни длѣжности, които изпълнявали съ войнишка преданостъ и честностъ.

Отъ казачеството сж останали следи и въ наименованието на нѣкои населени мѣста въ България (Казакъ, Казаклъ, Казакъ дере и пр.).

8. Редовна военна служба (помаци)

Българитѣ въ Тракийската равнина първи спѣнали и умаломощили енергията, съ която се разпространявала мюхамеданската религия. Ревностни християни и храбри войници, тѣ принудили турцитѣ да се откажатъ отъ повеленията на корана за насилственото разпространяване на „правата вѣра“. Докато цѣла Азия бързо била покорена и приела мюсюл-

манството, народътъ отсамъ проливитъ отчаяно се съпротивявалъ и на турското оржие и на турската вѣра.

За да сломятъ тази съпротива, турскитъ султани давали привилегии на онѣзи боляри на Балканския полуостровъ, които доброволно приемали мохамеданството, като се надѣвали съ това да привлѣкатъ и народа въ своята вѣра. Но малко отъ боляритъ се подали на тази съблазнь, а, освенъ това, и самото болярство въ онѣзи времена било загубило влиянието си надъ народа и тѣзи доброволни промѣнания на вѣрата не дали очакванитъ резултати.

Родопското население не приело условията, при които турцитъ подчинили Чепинското корито, и предпочело да продължи борбата за свобода. Турцитъ дълго време следъ това не могли да наложатъ своята власт надъ Родопския край. Въ времето на своето най-голѣмо могъщество (началото на XVI в.) султанитъ започнали пакъ старата вѣрска политика — да разпространяватъ „правата вѣра“ между покоренитъ народи. Въ 1522 г. тѣ предприели нароченъ походъ въ България и Македония, за да потурчатъ населението. Съ голѣми жестокости тогава били потурчени много българи въ Чепинско, долината на Струма и въ Северна България. Но и при този походъ родопското население не било засегнато.

За да осигурятъ владичеството си надъ покоренитъ области въ Балканския полуостровъ, турскитъ правителства преселвали азиатски турци въ плодороднитъ полета на България, които били сжщевременно и операционни посоки за бждецитъ настѣпателни войни. Така постепенно се примѣсвало съ турци християнското население по долината на Марица — операционната посока отъ Одринъ къмъ Западна Европа, и областъта между Одринъ и Силистра — операционната посока къмъ Русия. Много българи въ колонизиранитъ съ турци области доброволно или насилствено минавали въ мохамеданство и много скоро се претопявали и изгубвали между турската маса, като сжщински турци.

Но докато въ равнинитъ турското население се умножавало, въ заобикалящитъ ги планини останало непокореното българско население, къмъ което прибѣгнали и най-свободолюбивитъ българи отъ равнинитъ. И когато турцитъ воювали срещу Трансилвания, Унгария и Австрия, трѣбвало да взематъ особени мѣрки за охрана на операционната посока откъмъ Родопитъ. Тѣзи мѣрки станали още по-необходимы, когато австрийцитъ започнали да търсятъ помощта на християнитъ турски поданици. Настѣпващата отъ Одринъ къмъ Бѣлградъ турска армия имала встрани отъ комуникационната си линия най-войнственото българско население, разпрѣснато изъ обширния родопски лабиринтъ, гдето турската колонизация не била разпространена. Ако това население се озове на австрийската покана и се повдигне противъ

Турция, дългата комуникационна линия Одринъ—Виена лесно можела да бжде прекъсната. Затова турскитъ правителства не преставали да търсятъ начинъ какъ да привѣржатъ родопското население къмъ държавата. Следъ безплодни опити да колонизиратъ поне по-важнитъ долини съ турци, въ XVII вѣкъ турското правителство започнало насилствено да потурчва българитъ въ Родопитъ. Преминаващитъ презъ тѣзи мѣста войски обикновено давали срокъ за потурчването на населенитъ мѣста, следъ който събарали църквитъ, избивали упорититъ християни и обявявали сжщаналитъ жители за мохамедани, като имъ оставяли и нови вѣрски началници. Най-много насилствени потурчвания станали къмъ срѣдата на XVII вѣкъ въ времето на Великия везиръ Мохамедъ Кюпрюлю, потурченъ сърбинъ. Въ това време българската църква нѣмала свой духовенъ началникъ, а се управлявала отъ Цариградския грѣцки патриархъ. Мѣстнитъ владици били грѣци, които се грижели повече за събирането на тежкия църковенъ данѣкъ, а не за вѣрскитъ правдини на своето паство. Нѣкои села дори предпочели мохамеданството, само за да се отърватъ отъ грѣцкото потисничество.

Преминалитъ въ мохамеданство българи се наричали „помаци“ или „ахриани“. Последното име, вѣроятно, произлиза отъ името на древното племе „агриани“, което име се запазило и следъ идването на турцитъ. Това племе се славило съ своята воинственостъ и давало най-отличнитъ стрелци на всички древни армии.

Следъ потурчването, помацитъ добивали всички правдини като турскитъ селяни. Но родопското население изобщо било много бедно, а бедниятъ турчинъ нѣмалъ почти никакви права, както и раята. Нѣколко малки долини въ Родопитъ образували единъ бейликъ, който се подчинявалъ на единъ Дербей, избранъ между мѣстнитъ турци или отъ бившитъ български първенци. Дербейоветъ се ползували съ неограничена власт надъ населението, но мжчно можели да се издигнатъ по общата турска йерархическа стѣлба, защото правителствата изобщо твърде малко имъ довѣрвали.

Помацитъ не изпълнявали съ готовностъ военнитъ си задължения спрямо турската държава. Въ военно време мѣстнитъ дербейове повиквали всички способни да носятъ оржие мжже и образували милиционни дружини отъ нередовната войска (башибозукъ). Съ такива дружини помацитъ участвували въ потушаването на въстанието презъ 1876 год.

Когато въ Турция била образувана низамската войска, помацитъ били смѣтани като сжщински турци и били подложени на общия наборъ. Тѣ се съпротивявали на властѣта и отказвали да се явяватъ подъ знамената, но постепенно наборната система имъ била наложена.

9. Джелепи

Въ Сръдна-Гора и въ политъ на Стара-планина отъ незапомнени времена се развивало скотовъдството. Голъми стада отъ едъръ и дребенъ добитъкъ лѣтували въ тучнитъ планински пасбища, а зимно време се свалели въ по-топлиѣ долини на Гьопса, Марица и Тунджа. Отъ тѣзи стада се снабдявали съ добитъкъ за клане голъмитъ градове на Турция, столицата, султанския дворъ и войската. Особено съсловие „джелепи“ устроили търговията съ добитъкъ въ турската империя. Най-напредъ джелепи били самитъ едри скотовъдци, а после съ джелеплъкъ започнали да се занимаватъ и хора съ голъмъ капиталъ. Джелепи отъ Копривщица, Самоковъ, Пловдивъ, Панагюрище, Котелъ и др. събирали отъ стопанитъ добитъка въ голъми стада, угодявали го и следъ това го отправяли за пазарищата. Турскитъ правителства виждали въ лицето на организаторитъ на тази колосална търговия съ жива стока хора дѣлови, способни и полезни за държавата и за държавната отбрана и гледали да имъ действуватъ. Отъ друга страна и самитъ търговци трѣбвало да се грижатъ за безопасността на своитъ овчари и за цѣлостта на стадата си въ размирната държава, не жалили сръдства за подкупи на административнитъ чиновници и така станали за тѣхъ една материална необходимостъ. По този начинъ джелепското съсловие придобило голъмо влияние въ турската държава, а отдѣлни по-издигнати джелепи постепенно се наложили като застъпници за българското население предъ властѣта.

Джелепитъ били привилигирована рая, като войниганитъ. Тѣ били освободени отъ всички данъци, а особенитъ данъкъ за търговията съ добитъкъ се изплащалъ на самото пазарище, главно въ Цариградъ. Въ времето на най-голъмия упадъкъ на Турската държава алчни мѣстни административни и финансови чиновници започнали да събиратъ незаконни мита и даждия за преминаващитъ презъ тѣхнитъ области джелепчийски стада. Вѣроятно, поради оплакване отъ пострадалитъ, въ 1841 год. билъ издаденъ ферманъ, съ който се препоръчва да се съблюдава най-строга старата традиция и да не се закачатъ никакъ джелепитъ и тѣхнитъ овчари, нито да имъ се препятствува да прекарватъ добитъка презъ градоветъ, защото ще платятъ следуемото се, като пристигнатъ въ Цариградъ. Съ особенъ ферманъ отъ 1847 год. се заповѣдва да се взематъ отъ джелепитъ даждия само за добитъка, който тѣ сж продали въ дадена областъ.

Джелепитъ били много издигнати надъ общата маса хора. Тѣ се обличали съ богато, обшито съ сърма облѣкло, и яздили хубави, охранени коне. Въ кобуритъ на изящнитъ си седла носѣли най-добритъ за времето пишови, а и самитъ тѣ

били добре въоръжени, защото имали право да носятъ оръжие, съ което отивали дори и въ църква. Въ роднитъ си мѣста, тамъ, гдето пасѣли тѣхнитъ стада и по пжтищата, по които преминавали, всички турски власти се отнасяли къмъ тѣхъ съ уважение, а българското население ги смѣтало за боляри. Изобщо джелеплъкътъ е отбелязанъ и въ народнитъ умотворения като най-благородно занятие.

Всички видни джелепи били много влиятелни и тѣхнитъ ходатайства предъ властитъ за църкви, училища, за справедливи обноси съ българитъ се удовлетворявали бързо.

Но за поддържане войнственния духъ у населението, по-голъмо значение имали множеството кекаи и овчари и други служещи при джелепитъ, които ходѣли облѣчени въ национално овчарско облѣкло и сжщо били въоръжени, за да пазятъ стадата отъ вълци и разбойници. Тѣ носѣли своето оръжие свободно и когато били при стадата, и когато отивали на работа въ населенитъ мѣста, и дори когато били на почивка въ селата си. Въ ония времена подъ думата овчаръ се разбирало още и въоръженъ човѣкъ. Нѣма съмнение, че носещитъ оръжие еднородци сж били гордостъ за всички тѣхни близки.

Въ военно време централната властъ въ Цариградъ опредѣляла количеството на добитъка въ всѣка околия и мѣстнитъ власти възлагали на джелепитъ да го събератъ и изпратятъ на опредѣлени мѣста, по операционнитъ посоки. Обаче въ нѣкои случаи се прибѣгвало и до събиране овце направо отъ самитъ скотовъдци.*)

10. Бегликчи

Въ началото на 19 вѣкъ турското правителство изпаднало въ голъмо парично затруднение, защото спахитъ, които се стремѣли къмъ самостоятелностъ, започнали да не внасятъ въ държавната хазна нищо отъ събираниѣ данъци. За да се снабди съ сръдства, правителството отнело нѣкои отъ данъцитъ отъ спахитъ и започнало да ги събира за своя смѣтка. Обаче при сжществуващата тогава разпокъсаностъ въ областитъ, турската администрация не била способна да събира тѣзи данъци и правителството било принудено да

*) Въ 1655 год., преди да се започне шестата война срещу Австрия, султанъ изпратилъ ферманъ да се събератъ около 150,000 овце отъ околитъ Самоковъ, Пиротъ, Радомиръ, Берковица, Враня, Щипъ и Скопие, които да се откаратъ отъ стопанитъ или отъ тѣхнитъ пълномощници въ Бѣлградъ, за да бждатъ готови, като пристигне тамъ войската.

Вѣроятно джелепитъ не сж имали достатъчно капитали, за да закупятъ толкова голъми количества добитъкъ, и затова се е прибѣгнало до купуване овце отъ самитъ стопани и то не въ тѣхнитъ села, а въ Бѣлградъ (Ахмедъ Рефикъ — България подъ турско владичество).

отдава събирането на предприемачи. Единъ отъ най-доходнитѣ данъци билъ бегликътъ отъ овцетѣ и козитѣ. Обикновено богатъ човѣкъ закупвалъ данъка за цѣла околия или окръгъ и после събиралъ опредѣлена отъ него такса отъ всѣка глава овце и кози въ областъта. Съ тази доходна работа се залавяли джелепитѣ, като по-богати и като най-добри познавачи на скотовѣдството. Съ своя организаторски талантъ тѣ дотолкова се отличили и дали такъвъ резултатъ за държавата, че правителството решило занаятъ да прибѣгва само къмъ тѣхнитѣ услуги. Първоначално бегликътъ се събиралъ въ натура (овце и кози). Образованитѣ голѣми бегличийски стада следъ това се подкарвали къмъ пазарищата на голѣмитѣ градове.

Първи закупвачи на беглика били копривщенскитѣ джелепи Хаджи Станеви, които се славили въ Цариградъ като най-добри търговци на овни за турския празникъ Байрямъ. Още при първитѣ опити се получили отлични резултати. Отъ една страна въ хазната постъпили много голѣми суми отъ данъка, а отъ друга — населението се избавило отъ притѣсненията на спахиитѣ, които довеждали събирането на беглика до произволъ.

Презъ 1807 год., когато кърджалиитѣ били разпрѣснати и самостоятелнитѣ паши били подчинени на държавната властъ, въ Турската империя настанало относително спокойствие и правителството решило да събира беглика въ пари намѣсто въ натура. Тогава събирането му било възложено „аманетъ“, т. е. на довѣрие върху копривщенския чорбаджия Вълко Чалъкоолу, живущъ въ това време въ Пловдивъ. Исправенъ предъ султанъ Махмудъ, за да приеме поръчката и условията, Вълко ималъ смѣлостта да му изложи трудноститѣ на тази работа. За да се тури редъ и справедливостъ въ събирането на данъка, той предложилъ да се правятъ ежегодни преброявания на добитъка, работа, която могли да извършатъ само българи, които разбиратъ отъ скотовѣдство и джелеплъкъ. Следъ като получилъ разрешение да си избира самъ работницитѣ изъ срѣдата на своитѣ сънародници, той издействувалъ и разрешение да ги въоръжи, за да не могатъ да имъ се налагатъ турцитѣ стопани на овце.

Вълко Чалъкоолу стѣкмилъ една здрава стопанска организация, която косвено повдигнала самочувствието, народностния духъ и войствеността у всички българи. Той назначилъ свои близки роднини и довѣрни лица за главни разпоредители въ четири данъчни области на Европейска Турция. Двама инспектори въ Копривщица произвеждали всѣка година презъ февруарий единъ видъ наборъ за около 300 души бирници и около 400 души кехаи и овчари. Кандидатитѣ за бирници трѣбвало да знаятъ да четатъ, пишатъ и пресмѣтатъ, да яздятъ пѣргаво, да иматъ хубави и здрави коне и

съврѣменно оръжие — пушка, ятаганъ, пищовъ. Овчаритѣ и кехаитѣ сжщо трѣбвало да иматъ добро оръжие. Следъ избора тѣзи служители по беглика се обличали въ скъпи дрехи, а нѣкои били обличани въ арнаутска форма.

Презъ мартъ избранитѣ бегличкии се отправяли на групи къмъ данъчнитѣ области. Тѣ приличали на войници и населението на Западна Бѣлгария ги наричало „Бѣлгарска войска“, а турското население ги смѣтало за турски чиновници и безропотно имъ се подчинявало. Всички държавни власти имъ съдействували, а понѣкога тѣ се налагали и на най-разюзданитѣ мѣстни административни чиновници.

Чалъковиятъ родъ забогатѣл отъ процентитѣ, които му се паднали отъ събирания данкъ и спечелилъ съ своята добросъвѣстностъ довѣрието на султанитѣ. Събирането на беглика станало по наследство въ рода почти половинъ вѣкъ. Влиянието на този родъ въ държавата било толкова голѣмо, че въ Пловдивския вилаетъ никой турски управител не можелъ да предприема нищо безъ съгласието на Чалъкоолу. По негово настояване се смѣнявали висши държавни сановници, които притѣснявали народа, а по долнитѣ административни чиновници се пазили отъ своеволия, защото веднага бивали отстранявани. Чалъкоолу задавалъ страхъ на грѣцкия владика и дори на патриарха въ Цариградъ.

Бирницитѣ се наричали отъ народа „панти“. Тѣ били богати, събудени, безгрижни, обичали свободата, хубавитѣ коне и скъпитѣ оръжия (посребрени ятагани отъ Прищина, дълги арнаутски пушки отъ Елбасанъ). Следъ шестмесечна работа се прибрали въ Копривщица, гдето прекарвали времето си въ веселба. Главниятъ ръководителъ на организацията Петко Догановъ отивалъ на поклонение въ Рилския манастиръ, придруженъ отъ стотина отлично въоръжени конници.

Чорбаджи Вълко спечелилъ голѣмо богатство, станалъ благодетелъ въ църковното и училищно дѣло въ Копривщица, Пловдивъ и въ цѣла Бѣлгария. Но още по-голѣмо било значението му за събуждането войствения духъ у бѣлгаритѣ. Веселиятъ и свободенъ животъ на неговитѣ чиновници, които често се поставяли по-горе отъ турскитѣ, тѣхнитѣ блестящи облѣкла и оръжия вдѣхвали у всички вѣра въ своитѣ сили. Въ родното мѣсто Копривщица бегличкиитѣ възпитали поколѣние, което имало смѣлостта да гръмне първата пушка въ Априлското въстание презъ 1876 год. Самиятъ ръководителъ на това въстание, Тодоръ Каблешковъ, билъ синъ на единъ отъ чиновницитѣ по беглика.

11. Военна повинность

1. На съответно мѣсто отбелязахме, че бѣлгарското население е издържало материално твърде голѣма частъ отъ

турската конница — спахиитѣ, за които турското правителство не е харчило нищо.

2. Независимо отъ държавнитѣ данъци, постъпленията отъ които отивали направо въ Цариградъ, всѣко вилаетско военно-административно управление се издържало съ свой бюджетъ, приходната частъ на който се събирала само отъ раята. Бюджетътъ на Видинския вилаетъ за 1777 год. е билъ 392,381 гроша. За да имаме по-точна представа за паричната тежестъ, легнала върху гърба на българското население, трѣбва да имаме предъ видъ, че тогава за единъ грошъ се купувало 40 килогр. хлѣбъ а за 13 гроша — единъ конь. Така че горната обща сума на вилаетския бюджетъ е била равноценна на сегашни 80,000,000 лева. Отъ тази сума се изплащали материалнитѣ разходи на вилаетското управление (наемъ, мебели, отопление, освѣтление, храна, заплата на чиновницитѣ, пѣтни и дневни на еничаритѣ и дори на царскитѣ чауши, които носѣли ризни фермани отъ Цариградъ). Изобщо може да се каже, че цѣлата административна мѣстна военна организация се издържала отъ раята.

3. Турцитѣ изобщо не обичали тежкитѣ землени работи. Тѣхнитѣ войници се отнасяли съ пренебрежение къмъ работитѣ по укрепяването, а пълководцитѣ имъ гледали да ги избѣгватъ. Но, ако за завършване войната било необходимо да се прибѣгне до укрепителни постройки, правителството повиквало особени работни команди отъ раята. Сжщо такива команди се събирали и за построяване нови крепости, както и за поправка на старитѣ, когато предстоела война. Работницитѣ селяни и граждани, повикани за военно-инженерна работа, се наричали „черахдари“ или „черахори“ и се разпущали следъ като завършатъ работата. Работницитѣ получавали храна, а заплата не получавали, колкото и продължително да работили. За извършване миннитѣ работи, при обсадата на Цариградъ били образузани черахдарски команди отъ миньоритѣ на мината Ново бърдо (Гилянско). Какъ е ставало самото повикване на работницитѣ се вижда отъ следната заповѣдь, която при обсадата на Пазвантоолу въ Видинъ е била изпратена отъ турския главнокомандващъ до властитѣ на Софийския санджакъ :

„Съ Божия помощъ ние заградихме отъ всички страни и притиснахме съвършено държавния врагъ Османъ Пазвантоолу Видински и доближихме до самата Видинска крепостъ. Понеже имаме голѣма нужда отъ работници черахдари, заповѣдвамъ Ви веднага да вземете нужднитѣ мѣрки и да съберете следното количество рая черахдари: отъ Софийска кааза — 400, отъ Знеполска — 300, Брѣзнишка — 200, Радомирска — 200, Дупнишка и Джумайска — 600, Самоковска — 200, Ихтиманска — 100, а всичко — 2,000 души. Всички черахдари, снабдени съ по единъ търнокопъ и по една лопата, из-

пратете по-скоро въ лагера ми, като предварително ги обвържете съ взаимно поржчителство единъ за другъ, за да не избѣгатъ“.

За построяване Варненската крепостъ преди Кримската война били събрани черахдари отъ цѣлата околна областъ. На обикновенитѣ селяни трудътъ се смѣталъ ангария. На войниганитѣ, които били освободени отъ ангариитѣ, се плащала малка надница.

Въ Етрополе и досега се помни, че въ 1855 год. били събрани *черахдари* отъ областъта и изпратени въ помощъ на войскитѣ, обсаждащи Севастополъ. Тамъ носили на грѣбъ прѣстъ въ кошове, за да се правятъ обсаднитѣ укрепления. Отъ Етрополе заминали 35 души, много отъ които умрѣли отъ болести на Кримския полуостровъ.

4. Има признаци, че на българското население е била налагана и особена повинностъ за поддържане на флотъ. Миланскиятъ посланикъ въ Венеция къмъ срѣдата на XVI вѣкъ, Леонардо Бети, твърди, че като искалъ да засили морското могъщество на Турция, султанътъ издалъ заповѣдь: всѣки поданикъ отъ Тракия и Морея, който притежава 1,000 жълтици, да построи единъ воененъ корабъ.

5. Българскиятъ народъ участвувалъ въ войнитѣ на Турция, като снабдявалъ нейната войска съ храни и фуражъ, а така сжщо устройвалъ превозната служба. Може да се каже, че всички материални тежести въ турскитѣ настѣпателни войни сж падали само върху гърба на българското население. Когато воювали за покоряване Балканския полуостровъ, турскитѣ султани гледали на тамошнитѣ народи като на завоювани и разполагали съ всички тѣхни блага, като съ военна плячка. По-после, когато започнали да изнасятъ войната отъ татъкъ границитѣ на полуострова, балканскитѣ народи вече имали опредѣлено васално подчинение и били задължени да подпомагатъ турската войска съ войници и материали. Туркото правителство се чувствувало задължено да заплаща по пазарнитѣ цени събираниитѣ за войската материали. Изплащането ставало въ военнитѣ области твърдередовно и народътъ съ готовностъ извършвалъ тази ползна за него търговия. Има сведения, че въ войната срещу маджаритѣ въ 1521 год. били събрани за турската армия 10,000 коли храни отъ София, Видинъ, Смедерево и Крушево. Но по-късно, когато турската държава започнала да запада, снабдяването на войската влѣзло въ ржцетѣ на сложната бюрократична администрация, при която и най-дребнитѣ работи се уреждали съ султански фермани или съ заповѣди отъ централното управление въ Цариградъ. Тогава и изплащането на взетитѣ отъ населението храни и фуражъ станало нередовно: чиновницитѣ злоупотрѣбвали отпущанитѣ отъ правителството суми и всѣка доставка за войската добивала

изгледъ на обикновенъ грабежъ. Съ много строги фермани султанитѣ запрещаваха да се недоплаща на населението, но провинциалнитѣ чиновници не изпълнявали заповѣдитѣ на централната власт и грабежитѣ все повече растѣли. Единъ султански ферманъ отъ времето на най-голѣмия упадъкъ въ Турция дава ясна представа за снабдяването на турската войска съ храни и фуражъ, както и за военната тежоба на българския народъ:

„До софийскитѣ сѣдебни—шериятски власти въ лицето на високообразования и справедливъ юристъ-консултъ, председателя на Софийската сѣдебно-шериятска камара, до достойния знаменитъ чахадаринъ Али и до всички тамъ аяни, забитани и други длъжностни лица — Богъ да продѣлжи славата ви и да подкрепи живота ви!

Споредъ постановлението на свещено-религиознитѣ фетви, издадени отъ шейхюлисламството, правителството Ми напоследъкъ е взело бързи и решителни мѣрки да събере многобройна войска и е назначило за главнокомандващъ Великия Везиръ Хюсеинъ паша, който сега заема високия постъ вицеадмиралъ на императорския Ми воененъ флотъ. Главната задача на тази войска ще бѣде да преследва и унищожи известния разбойникъ Османъ Пазвантоолу Видински и неговитѣ привърженици.

Затова преди всичко да се уреди въпросътъ за прехраната на войницитѣ, което ще подкрепи духа имъ въ сраженията. Но като знаете плачевното състояние на жителитѣ и раята, ще съберете храни не по воененъ редъ, т. е. съ силие и много по-евтино отъ коштуемата цена, а да заплащате на продавачитѣ по пазарнитѣ цени. И така хранитѣ за войницитѣ, които трѣгватъ отъ Цариградъ за София и Шуменъ, ще се купувагъ по следнитѣ цени: а) цариградско кило ечемикъ, заедно съ превоза до опредѣленото мѣсто, да се оценява по 20 пари, б) цариградско кило брашно, заедно съ превоза и стойността на човала — 40 пари, в) кантаръ слама, заедно съ превоза — 30 пари, г) кола дърва (288 оки) съ превоза — 40 пари. Половината отъ пазарната стойностъ да се плаща въ предплата отъ назначения за целта мубаширъ, комуто сѣ дадени вече пари, а другата половина да се плаща следъ като всичко бѣде складирано въ опредѣленото мѣсто. Възъ основа на единъ завѣренъ преписъ отъ официалнитѣ регистри на главното отдѣление за земедѣлието, Софийската кааза ще достави 4,000 цариградски кила ечемикъ, 666 цариградски кила брашно, 1,600 кантара слама и 153 коли дърва за горене. Заповѣдвамъ Ви тѣзи количества храни да се доставятъ веднага, да се превозятъ и складирагъ на опредѣленото мѣсто въ София и веднага следъ това да се изплати на продавачитѣ всичко, както е условено. За стореното да ме уведомявате своевременно. Пазете се да не извършите

дѣла противоречиви на този Ми ферманъ и на шериятския законъ. Не откъсвайте нито едно акче отъ следуемото се право на продавачитѣ и изобщо гледайте да не се компрометирате въ дѣлата си. Затова издадохъ този ферманъ. . . на 8-и декемврий 1797 год.“

Благопожеланията на султана да се пазятъ интереситѣ на продавачитѣ не давали никакъвъ резултатъ, защото покваренитѣ чиновници не се боели отъ отдалечената централна власт и ощетявали населението както при измѣрването, тѣй и при изплащането.

6. Друга повинностъ тегнѣла на населението при превозване хранитѣ и фуража отъ складове до войската, което се извършвало отъ реквизирани коли, карани отъ войнагани. Многочисленитѣ турски армии били придружавани отъ голѣми обози. При всѣко несполучливо за турцитѣ сражение, въ ржцетѣ на победителитѣ винаги падала огромна плячка, която съ очудване отбелязватъ всички тогавашни хроникари. Това е било все богатството на българския народъ, пропилявано по цѣла Европа. Въ едно запазено въ Варненския музей евангелие е записано, че следъ турското поражение при Варадинъ въ 1777 год. погинали безчетъ агарянци и въ ржцетѣ на християнитѣ паднали много пленници, коли, чадъри, знамена, впрѣгатенъ добитъкъ — волове и биволи, камили и катъри; единъ волъ се продавалъ за една австрийска крона. Когато турското правителство разтурило войниганската организация, обозната служба се извършвала отъ цивилни колари, наричани „мекере“. Въ последнитѣ турски войни много такива обозни загинали по калнитѣ пѣтища въ тила на турскитѣ войски.

7. Издържането на многочисленитѣ турски войски раздвижвало твърде много индустрията и занаятитѣ. При това турцитѣ изобщо не обичали да работятъ и почти всички занаяти (шивачество, предачество, тъкачество, гайтанджийство, кожарство, въжарство, мелничарство, хлѣбарство, желъзарство, ковачество, пушкарство и пр.) били въ ржцетѣ на християнитѣ. Понеже изработванитѣ за войската предмети се заплащали добре и редовно, българитѣ съ своето трудолюбие държели пазара на всички произведения и добивали добъръ поминъкъ. Завидното благосъстояние на българскитѣ занаятчи обърнало вниманието и на руското командване презъ 1829 год. Удивенъ отъ благосъстоянието на българскитѣ градове и села, Дибичъ Забалкански отъ Сливенъ изпратилъ донесение на императора, че тамъ живѣятъ много оржжейни майстори, които той ще гледа да убеди да се преселятъ въ Русия, но едва ли ще успѣе, „защото, въпрѣки турскитѣ притѣснения, българитѣ сѣ привързани къмъ своята земя; трѣбва да се признае, че тукашнитѣ околности сѣ много прекрасни“.

Турското правителство не се грижело за снабдяване войската съ облѣкло и снаряжение, Тази грижа имали воен-

нитъ началства въ областитѣ и самитѣ войници, които се спазарявали направо съ майсторитѣ. Когато били образувани новитѣ войски (следъ разтуряне войниганството, спахийството и еничарството), правителството започнало да се грижи за снабдяване низамската войска съ формено облѣкло и съ предмети за бойно стѣкмяване. Въ това време добре устроенитѣ български еснафски сдружения били единствени доставчици на войската. Въ времето на султанъ Махмудъ (1808—1839) били направени опити да се създадатъ особени военни работилници. Още въ началото на този опитъ въ работилницитѣ постѣпили само българи. Въ шивашката работилница имало повече отъ хиляда занаятчии съ главатаръ майсторъ Иванъ Спасовъ отъ Калоферъ. Тѣ били сѣщинска военна часть съ десетници, стотници и хилядници отъ по-добритѣ майстори и били подчинени на единъ паша. Носѣли военна форма съ черни сукнени фесове, на които отпредъ се пришивалъ знакътъ на занаята имъ. Тѣ били освободени отъ всички данъци и като войници имали еднакви права съ турцитѣ. Въ 1834 г. се издигналъ въ Сливенъ Добри Желѣзковъ фабрикаджията. Понеже отъ своята тъкаческа фабрика снабдявалъ войската съ шаекъ, султанътъ съ особенъ ферманъ до войводата и финансовитѣ власти го освободилъ отъ всички държавни данъци.

8. За издържане турскитѣ войски, на населението билъ наложенъ и особенъ данъкъ „харачъ“ или „джизие“ (по 15, 30 и 60 гроша, споредъ възрастта). Той се събиралъ отъ мъжкото население отъ 15 до 60 години. Понеже нѣмало списъци на населението, събирачитѣ на този данъкъ отивали въ селата и облагали где кого заловятъ. Въ такъвъ случай мъжетѣ се разбѣгвали по горитѣ или съседнитѣ села, за да избѣгнатъ плащането. Следъ Кримската война този данъкъ билъ преименуванъ въ „шаней аскери“ (военна помощъ) и съ него облагали общинитѣ споредъ числото на населението

Ужаснитѣ военни тегоби на българското население се почувствували най-много въ тази война. Турцитѣ събирали принудително данъка „военна помощъ“. Селата били нападнати отъ войскови отдѣления, които отивали къмъ Шуменъ, Силистра и Варна и налагали безразборни и неплащани реквизиции. Събирали се храни безъ да се заплащатъ. Отвозвали се събранитѣ храни и фуражъ до складоветѣ пакъ безплатно. Всички индустриални общини (Габрово, Клисурска, Копривщица, Калоферъ и пр.) получили голѣми поръчки за шаекъ, гайтанъ, чорапи и пр. на много низка цена. Независимо отъ това ощетяване, приемателитѣ-пловдивски гърци мѣрѣли криво, като отбивали по нѣколко аршина отъ всѣки топъ шаекъ.

Г Л А В А II

Българитѣ въ турскитѣ размирици

1. Богомилски бунтове

Следъ несполучливото първо българско въстание (1405 г.) България все повече попадала подъ властта на турската империя. Отъ една страна почти самостоятелнитѣ български войводи привикнали къмъ васалнитѣ си задължения да изпращатъ своитѣ отреди въ завоевателнитѣ турски войни на западъ и северъ. Отъ друга страна войниганството все повече се усъвършенствувало като военна система и народътъ привиквалъ къмъ него. Най-после турското командване справедливо заплащало военната повинность на населението въ България, защото гледало да запази тази обширна, богата и културна областъ, която давала неизчерпаеми срѣдства за водене войната и възможность за широки стратегически комбинации.

Българската култура упражнила голѣмо влияние върху турцитѣ. Спахийтѣ, които получили участъци земи въ България, били удивени отъ благосъстоянието на това трудолюбиво население. Преселенитѣ отъ Азия турци възприемали неговитѣ методи за оседналъ животъ и земеделски трудъ. Но едновременно съ това между турцитѣ се разпространявали и социалнитѣ идеи, които живо вълнували българския народъ въ онѣзи времена, а въ времето на султанъ Мухамедъ I (1413—1421) не само въ турскитѣ преселници, но и въ самата Турция започнало да прониква българското богомилство.

Въ Азия Береклудже Мустафа образувалъ мюсюлманска секта, въ основитѣ на която легнали богомилскитѣ начала за равенство, простъ и беденъ животъ, общность на имотитѣ, братска любовь между всички хора, непризнаване никаква земна власть. Около този фанатизиранъ проповѣдникъ се събрали не само мюсюлмани, но и много християни-богомилци. Понеже това учение подкопавало войнствеността и основитѣ на държавата, правителството започнало да преследва сектантитѣ. Мустафа събралъ около 10,000 въоръжени по-

следователи и се оттеглил въ планинитѣ южно отъ Смирна. Изпратената срещу тѣхъ правителствена войска била разбита и султанътъ билъ принуденъ да изпрати още по-силна войска подъ началството на своя синъ. Следъ кръвопролитно сражение въстаницитѣ били разбити и разпрѣснати. Водачитѣ имъ билъ хванатъ и разпннатъ на кръстѣ. Последователитѣ на сектата — мъже, жени и деца — били избити, защото не искали да се откажатъ отъ вѣрата си.

Въ сѣщото време богомилитѣ въ България, заедно съ турцитѣ последователи на Береклудже Мустафа, се оттеглили въ Стара-планина, за да се запазятъ отъ преследване. За предводител билъ избранъ нѣкой си Бедрединъ, знаменитъ ученъ богословъ и сѣдия. Той усмирилъ въоръженитѣ мъже, спусналъ се въ Тракийската равнина и проповѣдвалъ неподчинение на новата още турска власт. Богомилитѣ стигнали дори до Сѣресъ, гдето били разбити отъ султанскитѣ войски. Главатарътъ имъ билъ плененъ и обесенъ, а последователитѣ му се разпрѣснали и следъ това постепенно се завръщали въ своитѣ села.

Още не сж събрани достатъчно сведения за богомилското въстание, но има признаци, че то е било насочено еднакво и противъ областнитѣ управители, български боляри, васали на султана, и противъ стопанското потисничество на мѣстнитѣ боляри, т. е. запазило е всички свои качества на политическо и социално движение отъ времето на българското царство.

2. Кърджалии

Къмъ края на XVII вѣкъ упадъкътъ на турската държава вече ясно се забелязвало отъ всички европейци. Султанитѣ престанали да мислятъ за разпространението на корана. Тѣ не командвали лично войскитѣ си, а предпочитали да живѣятъ разкошно въ своитѣ палати. Висшитѣ сановници имъ подражавали въ разкоша и само търсѣли срѣдства, за да удовлетворяватъ прищѣвкитѣ на своитѣ приближени. Подкупничеството бързо завладявало всички държавни чиновници отъ султанския дворецъ дори до най-дребния спахия въ провинцията. Старата българска уредба на областитѣ и общинитѣ била замѣнена съ хилава турска администрация, която струвала скъпо, а въ сѣщностъ не била въ състояние да осигури безопасността и мирния трудъ на населението.

При всѣка война срещу Австрия и Русия държавата губѣла провинция следъ провинция и границитѣ се премѣствали все по-на югъ къмъ Балканския полуостровъ. Турската войска била въ плачевно положение: славниятъ еничарски корпусъ станалъ негоденъ за война, а се борѣлъ срещу всѣко военно преобразование; спахиитѣ-земевладѣлци оти-

вали на война безъ желание. Европейскитѣ държави вече очаквали да се разнебити отъ самосебеси колосалната турска империя. Австрия и Русия въ 1782 год. дори изработили единъ проектъ за подѣлба на Турция.

Следъ всѣка несполучлива война съ Австрия или съ Русия положението на българския народъ се влошавало, защото въ София и въ Дунавската равнина се съсрѣдоточавали за дълго време много турски войски, които съ грабежитѣ си прогонвали населението въ горитѣ и въ чужбина. Въ сѣщото време френската революция раздвижила всички кѣтве на Европа и наложила и на турскитѣ султани да преобразуватъ своята държава, но на всички реформи се противопоставяли еничаритѣ, спахиитѣ и ходжитѣ, които смѣтали, че всѣко вредно за тѣхнитѣ интереси нововъведение е вредно и за държавата и е противъ правата мюсюлманска вѣра.

Докато централната властъ се борѣла съ тѣзи радетели за старото, нѣкои енергични областни управители (въ Янина, Дамаскъ, Египетъ, Върбица, Видинъ) се помъчили да турятъ редъ въ своитѣ области, като се обявили за независими отъ султана. Но и тѣ не могли да се справятъ съ общото безредие въ турската държава и да спратъ грабителствата и насилията надъ беззащитното мирно турско и българско население отъ страна на най-бурнитѣ елементи, които постепенно навиквали да живѣятъ на неговия грѣбъ.

Следъ всѣка война турската войска обикновено не се отвеждала въ постоянни гарнизони, а се разпущала отъ самата граница. Редовни и нередовни войници трѣгвали на групи за своята родина, спирали се самоволно по села и градове, безчинствували, грабѣли безоръжното мирно население, което не можело да намѣри защита въ слабата администрация, нито само да се защити. Почти цѣлата армия оставала за дълго време единъ видъ на прехрана у българския народъ, защото всички нейни пѣтища за Солунъ, Одринъ, Цариградъ и Анадола минавали презъ България. На нѣкои войнишки групи се харесвалъ този безгриженъ животъ на чуждѣ грѣбъ и тѣ съвсемъ забравяли, че сж трѣгнали да си отиватъ въ своята родина. Въ Родопитѣ започнали да се събиратъ малки дружини отъ еничари и войници, които нападали околнитѣ села и ги плякосвали. Скоро къмъ тѣзи дружинки започнали да се присъединяватъ и невоенни турци, на които се харесвали подвизитѣ на тѣзи разбойници. Най-после въ тѣхъ започнали да идватъ по-буйни войнигани и българи, жадни за подвизи, плячка и свободенъ животъ. Така въ Хасковско и Карнобатско се събирали около 25,000 въоръжени хора, решени нищо да не работятъ, а да живѣятъ отъ грабежи. Населението ги наричало „хайдуци“,

„кърджалии“, „хайти“, а турското правителство — „горски разбойници“ — дагли-ешкияси.

Следъ като ограбили и опожарили най-близките села, кърджалиите започнали да се събират на голъми дружини за да предприемат по-далечни набъги. Къмъ 1792 год. тѣ образували нѣколко постоянни дружини, а въ 1796 год. представявали една доста голъма и добре устроена военна сила, подчинена на единъта началникъ. Тази кърджалийска войска била раздѣлена на дружини съ отдѣлни командири, които признавали за свой главатаръ Еминъ ага. Всѣка дружина била раздѣлена на бюлюци отъ по 100 души. Въ началото българите постъпвали въ турските дружини, но когато въ кърджалийския лагеръ пристигналъ Индже войвода отъ Сливенъ съ своята малка дружина (около 70 души), всички българи отъ турските дружини се присъединили къмъ неговата дружина и тя стигнала до 500 души. Самостоятелни останали и по-малките български дружини на войводите Кара Танасъ и Ангелъ.

Кърджалийските бунтове заплашвали съществуването на турската държава.*)

*) . . . Революционните елементи въ държавата ни, наджхани съ зли намѣрения още въ майчината си утроба, на групи и поотдѣлно правятъ преврати, революции, буйства, убийства и пр. надъ мирните хора. Тѣзи грубияни въставатъ въ момента, когато министерскиятъ съветъ е погълнатъ отъ грижи да подготвя военните сили, за да отблъснатъ съ достоинство нападенията на неприятелите, насочени противъ вѣрата и държавата ни. . . Тѣзи мръсници, като паразити и влѣчуги сж нахлули въ много села, паланки и градове на нашата държава, а населението, особено раята, кански е пропищѣло отъ тѣхните нечувани нападения и грабежи. Тѣ отъ день на день все повече се увеличаватъ и строго преследватъ целта си — да опропастятъ и обезлюдятъ най-хубавата областъ отъ империята ми. . . Ако тѣхните нахлувания продължатъ, императорската ми властъ ще се компрометира. . . Злосторниците трѣбваше да се стреснатъ и да искатъ милостъ и опрощение, за което сж издадени много царски заповѣди. . . Сега тѣ трѣбва да бждатъ убивани, защото села, градове и цѣли области сж опустошени и обезлюдени; земеделските работи и земания-даванията сж окончателно спрѣни; държавната машина е подкопана и на държавното съкровище сж нанесени най-чувствителни загуби. . . Като че ли въ държавата владѣе пълна анархия, поради което не могатъ да се извършатъ и най-главните функции на властта. . . Заповѣдамъ на великия везиръ да вземе мѣрки противъ вилнѣещите. . . Особено внимание да се обърне за реда въ Одринската областъ, гдето е източникътъ на свирепите горски разбойници, чийто буенъ потокъ се разлива въ цѣла Румелия. . . Всички лица, замѣсени въ дѣлата на разбойниците, ще се преследватъ, безъ да се гледа на тѣхното обществено положение. . . Ще заповѣдамъ да се разрушатъ тѣхните домове и огнища. . . Гневътъ на моята императорска особа е крайно възбуденъ, защото заедно съ християните подкопаватъ основите на държавата. . . Единъ пътъ тѣ поискаха лицемѣрно прошка, а сега пакъ подновиха грабежите. . . Впуснаха се въ грабежъ и плячка въ Хасковско, Султанъ ери, Гюмюрджина, Чеглиянъ, Енидженските планини, Неврокопското поле. . . Всички междуселски пѣтища около Енидженските планини сж завзети отъ разбойниците, които достигнаха дори до съседното на Одринъ село Юскюдаръ, като превръщатъ всичко на прахъ

За великъ везиръ въ Румелия („пълна съ богатства и природни хубости страна“) билъ назначенъ Хаджи Мехмедъ Хакки паша съ диктаторски права, докато унищожи всички разбойници. Даденъ му билъ единъ артилерийски полкъ и въ Анадола била обявена обща мобилизация, като били свикани подъ знамената всички способни за воюване мюсюлмани. Събраните войски били съсредоточени въ Цариградъ и оттамъ трѣбвало да потеглятъ къмъ Тракия едновременно съ войските, събрани въ Никополския санджакъ.

Въ 1797 год., когато кърджалиите заплашвали и Софийската котловина, султанътъ изпратилъ особень ферманъ до софийските сѣдебно-шериятски власти, въ който е казано:

„Преследването и коренното унищожение на всички разбойници ще стане по стратегически начинъ отъ три посоки: Българскиятъ комендантъ Мустафа паша — откъмъ София, Силистренскиятъ валия Османъ паша — откъмъ Никополъ и Анатолискиятъ генералъ-губернаторъ Сеидъ Али паша — съ многочислена войска отъ Анадола ще потегли за Румелия и ще нападне главната позиция на разбойнишките тайфи.“

Кърджалиите били конници. Тѣ се обличали съ скъпи копринени и кадифени дрехи и били въоръжени съ дълги арнаутски пушки, наричани „кърджалийки“, чифте пищови, голъми ятагани, втикнати въ поясъ, или саби, носени презъ рамо. Началниците имали сѣрмени дрехи, посребрени и позлатени оржжия и яздили отлични коне съ скъпо снаряжение.

Дружините живѣели въ общи лагери въ Хасковско, Карнобатско и Айтоско, отъ които предприемали набъги къмъ избрани села и градове. Въ лагерите имало постоянна веселба. Тамъ живѣели и много цигани (гевендии), които съ пѣсни и танци веселѣли пияните турци. Обаче въ българския лагеръ животътъ билъ най-цѣломъждренъ (Споредъ народните пѣсни Индже войвода водѣлъ съ себе си своята жена, която била попска дъщеря). Въ този лагеръ царували голъмъ редъ и дисциплина. Всички юнаци се подчинявали на войводата, поради неговото превъзходство по тѣлесна красота, духъ, характеръ, пѣргавостъ и храбростъ.

Юнаците отивали на грабежъ доброволно; който останелъ въ лагера, не участвувалъ въ дѣлежа на плячката. Помощникъ на войводата билъ байрактарътъ. Въ народните пѣсни Кара Кольо се възпѣва като изряденъ юнакъ и бай-

и пепель, съ огънь и мечъ пожарятъ и грабятъ. . . Тия разбойнически орди обсадили и започнали да нападатъ и градовете Гюмюрджина, Димотика, Филибе и Пазарджикъ, обсебили имотите, обезчестявали момите и жени, убивали, изгаряли села и градове, жилищата и покщчината. Ако това състояние се потърпи още малко, това би значило да се признае, че въ Румелия има пълна анархия, че властта е вдигната, законите не съществуваатъ, страната е съсипана, редътъ не може да се възстанови. . .“

рактарь на Индже войвода. При всѣки войвода имало постоянно нѣколко избрани юнаци за гѣлохранители, които и съставяли единъ видъ воененъ съветъ на дружината. Обикновенитѣ войници се наричали по турски „неферъ“.

За ограбване по-малкитѣ села всѣки главатаръ водилъ своята дружина, която нападала ненадѣйно избраното село, обикновено когато то имало съборъ или голѣмъ празникъ. Кърджалиитѣ врѣхлитали на селото отъ всички страни, обграждали жителитѣ въ църквата или на сборището, убивали кого где застигнатъ, обирали нанизитѣ на женитѣ, разграбвали всичко по-ценно отъ кжцитѣ, събирали добитѣка, следъ което бързо напускали селото, подпалвайки го отъ нѣколко страни.

Когато трѣбвало да се нападне едно по-голѣмо селище, или когато се очаквала съпротива отъ страна на населението, нападението се извършвало отъ нѣколко дружини, а плячката се разпредѣляла справедливо между участващитѣ въ грабежа дружини.

Въ началото кърджалиитѣ нападали само чисто българскитѣ села и малки градове. При тѣхното появяване жителитѣ се разбѣгвали и изпокривали въ съседнитѣ гори и планини, а следъ като кърджалиитѣ си заминавали, населението отново се връщало и започвало да гради жилища върху останалитѣ пепелища. Нѣкои по-богати селища били нападани и разграбвани по два-три пѣти (Копривщица, Панагюрище и пр.).

Следъ като разорили много български селища въ Северна и Южна България, кърджалиитѣ започнали да нападатъ и смѣсенитѣ турско-български селища, както и по-голѣмитѣ градове. Постоянната опасностъ отъ кърджалийско нападение спъвала стопанския животъ на селата. Селянитѣ не смѣли да излизатъ на полето и да обработватъ своитѣ имоти. Полетата запустѣли. Населението почнало да бѣга въ далечни страни.

Още въ началото на това зло турското правителство получавало оплаквания отъ населението и докато централната власть била още силна, отъ султанската канцелария се изпращали строги нареждания и заповѣди до областнитѣ административни власти да изтрѣбватъ най-безпощадно дезертъоритѣ отъ армията и разбойническитѣ шайки, които смущавали реда. Съ ферманъ отъ 1793 год. се заповѣдва населението да не дава на разбойницитѣ никакви храни, бойни припаси и други необходимости, а заловенитѣ да се предаватъ на общъ сждъ, съставенъ отъ рая — християни и мюсюлмани въ мѣстата, гдето сж заловени разбойницитѣ, който съ единодушно съгласие да ги осжда на смъртъ. Но скоро областнитѣ управители престанали да обръщатъ внимание на тѣзи заповѣди или пѣкъ се чувствували безсилни да се борятъ

съ разрастналото зло. Когато пѣкъ шайкитѣ станали твърде много и образували кърджалийскитѣ дружини, правителството започнало да изпраща противъ тѣхъ и войски отъ Цариградъ. Обаче между самитѣ войници се носѣла мѣлвата за заграбенитѣ отъ кърджалиитѣ несмѣтни богатства и за безгрижния веселъ животъ въ кърджалийскитѣ лагери, и много отъ войницитѣ предпочитали да се присѣдинятъ къмъ кърджалийскитѣ дружини, отколкото да воюватъ срещу тѣхъ. Така войската, намѣсто да унищожи разбойницитѣ, увеличавала тѣхната сила и правителството се видѣло принудено да не изпраща войски противъ тѣхъ.

Централната власть отъ день на день ставала все безсилна срещу общата анархия. Тя започнала да търси помощъ отъ мѣстната администрация и вземала редъ полицейски мѣрки. Образувани били особени отреди полска полиция съ назначение да покровителствува мирния трудъ на селскитѣ жители. Презъ 1796 год. въ Софийската кааза имало отредъ отъ 28 конника, знаменосецъ, офицеръ и кърсердаръ. Часть отъ разноскитѣ по поддържане този отредъ се покривала отъ войниганската каса, друга часть — отъ приходитѣ, предназначени за свещенитѣ градове Мека и Медина, а останалата се разпредѣляла за събиране отъ по-заможнитѣ села. Въ 1804 год. въ сжщата кааза имало три отреда отъ по 24—40 пехотинци, 1 коненъ фелдфебелъ, 1 знаменосецъ и 1 къръ-сердаръ. Къмъ тѣзи отреди били придадени и по нѣколко топчии, съ по едно орджие.

Като не получавали и малка помощъ отъ държавата, по-голѣмитѣ и по-събуденитѣ села започвали сами да уреждатъ своята отбрана. Тѣ издигали стени или окопи около селата си, поставяли караулъ въ укрепленията и наблюдатели на високитѣ мѣста или въ нарочно направени наблюдателници. Съ биене тъпани или съ други сигнали наблюдателитѣ съобщавали за приближаването на кърджалийската тѣлпа и всички въоржени селяни заемали стени или окопитѣ. Българитѣ излизали да бранятъ своитѣ села въоржени съ ножове, сърпове, брадви, коси, вили и пр. Въ Котелъ били поправени останалитѣ отъ древни времена стени и кули, които били въоржени съ черешови топчета.

По тоя начинъ много села и малки градове се спасили отъ кърджалийскитѣ нашествия, а българитѣ отъ Жеравна не само отблъснали кърджалиитѣ, но ги преследвали далечъ вѣнъ отъ града и избили много отъ тѣхъ. Въ Чепинското корито всички села решили общо да се бранятъ, обградили главното село Баня съ стена, висока 3 м., съ две врати и кули при тѣхъ. Отбраната поелъ войводата Хаджи Башко, който съ своята дружина живѣлъ въ висока кула на 1,000 м. отъ главната стена.

Когато най-плодороднитѣ български полета заприличали на пустини, турското правителство се стреснало отъ застрашаващия страната гладъ, но не било въ състояние да се бори съ това безредие. То разрешило на населението да се укрепява, и по молбата на самото турско население разрешило на българитѣ да се въоръжаватъ и да се бранятъ съ оржие въ рѣка отъ кърджалиитѣ, когато животътъ имъ е въ опасностъ. Въ султанския ферманъ отъ 13-и юлий 1793 год. е казано:

„Всичкото население, рая и мюсюлмани, братски да си подадатъ рѣка за съвмѣстно действие и задружно съ общи сили да нападнатъ смѣло и решително върху разбойницитѣ, да ги избиятъ и унищожатъ всички до кракъ, защото е решено, че при сегашното положение никой не ще носи отговорностъ за имота и живота на планинскитѣ разбойници. . . Великиятъ везиръ ще съобщи на казалийскитѣ аяни, жители и рая, да ги поощрява и потиква къмъ смѣли и решителни действия срещу разбойницитѣ. А за да не се преследва никое лице — рая или мюсюлманинъ — той ще разгласи публично съдържанието на моята заповѣдь, че този, който убива и ограбва разбойницитѣ, не се преследва, а се поощрява отъ властта. . . Щомъ това се разгласи, сгрупирайте всички мюсюлмани и рая и съ общи сили нападнете разбойническитѣ банди. . .“

Когато този ферманъ се получилъ въ Видинъ, кадията го прочелъ публично и населението единодушно решило да го изпълнява най-точно.

Заспалиятъ временно воинственъ български духъ се пробудилъ. Българитѣ бързо се въоръжили. Въ най-заплашенитѣ села се образували отреди отъ младежи (делибашии — луди глави), които водили упорита борба съ кърджалиитѣ не само около своитѣ села, но и далечъ отъ тѣхъ, защото искали да унищожатъ коренитѣ на това зло. Въ тази борба се отличили много предводители на такива отреди (Дѣдо Никола отъ Поибрене, Дели Миндо, Сиракъ Али отъ Чумаковци и др.).

Организираната отбрана на населенитѣ мѣста почти навсѣкжде се ржководѣла отъ българи. Тя съвсемъ поколебала смѣлостта на кърджалиитѣ, които вече се боели отъ българитѣ. Плячката, отъ която живѣли разбойницитѣ, започнала да намалява. По-малодушнитѣ кърджалии напущали дружинитѣ, връщали се въ своитѣ села и започвали да се занимаватъ съ обикновената селска работа. При водачитѣ останали само най-яроснитѣ привърженици на грабежа. Дружинитѣ станали твърде слаби и вече не можели да отиватъ на грабежъ въ далечни мѣста. Тогава главатаритѣ имъ обявили своята дейностъ за политическа борба противъ цариградскитѣ управници, които ужъ били нарушили корана, като

въвеждали нови войски и налагали противовѣрски нови данъци (върху кафето, тютюна и захаръта).

Въ това време единъ енергиченъ властолюбецъ въ Видинско, Османъ Пазвантоглу, решилъ да използва политическия елементъ въ кърджалийството изобщо. Въ 1794 год. той съ 1,000 души кърджалии настѣпилъ къмъ Видинъ, разбилъ Видинския паша, прогонилъ го, заелъ неговото мѣсто и се провъзгласилъ за самостоятеленъ паша и управителъ на цѣлия Видински край.

Султанътъ се опиталъ най-напредъ да привлече на своя страна този енергиченъ човѣкъ, но започнатитѣ преговори не дали никакъвъ резултатъ. Тогава правителството заповѣдало на румелийския бейлеръ бей да събере достатъчна войска и да принуди къмъ покорство вироглавия паша. Въ това време Пазвантоглу енергично се готвелъ за съпротива: съ манифестъ той обявилъ на народа, че е вѣренъ султановъ поданикъ и нѣма нищо противъ халифа, но се бори противъ неговитѣ зли съветници, които притѣсняватъ раята, а народътъ трѣбва да има свобода и всички трѣбва да се отнасятъ съ него справедливо; започналъ да събира редовно данъцитѣ, като гледалъ бирницитѣ да не притѣсняватъ данъкоплатцитѣ; отсѣкълъ пари съ своя образъ; отнелъ имотитѣ на бившитѣ спахии и ги раздалъ на свои довѣреници; отнасялъ се еднакво дружелюбиво съ мохамеданитѣ и съ християнитѣ; образувалъ своя войска, като приемалъ доброволци отъ всички народности; приелъ въ войската всички забѣгнали при него кърджалии, а най-много ценѣлъ българскитѣ хайдушки войводи и тѣхнитѣ дружини (Кондо, Корчо, Велко и др.); укрепилъ Видинъ съ помощта на австрийски инженери и въоръжилъ крепостта съ купени отъ Австрия орджия; отъ български доброволци той образувалъ два ескадрона, които били и всичката конница на неговата войска.

Въ 1796 год. Румелийскиятъ бейлеръ бей съ 40,000 души настѣпилъ срещу Видинъ, но билъ разбитъ и войската му се разпрѣснала. Пазвантоглу въ това време разполагалъ съ 80,000 войска, която, раздѣлена на отреди, завладея цѣля Северна България до Черно море, заедно съ Нишъ и София. Правителството било принудено да започне отново преговори съ пашата, но и тѣ не дали никакъвъ резултатъ. Когато Пазвантоглу замислялъ новъ походъ въ Тракия и възнамѣрявалъ да настѣпи къмъ Цариградъ, изплашенитѣ управници устроили новъ походъ противъ него. Двойно поголъма войска била насочена къмъ Видинъ, а 15 канонерски лодки били изпратени по Дунавъ, за да действуватъ срещу северния фронтъ на крепостта. Пазвантоглу решилъ да отбранява само крепостта. Той разпусналъ многобройната си войска и оставилъ за гарнизонъ само 12,000 души, между

които много българи и двата български ескадрона. Гарнизонът бил снабденъ съ храни за две години.

Следъ шестмесечна обсада султанската войска останала наполовина, поради развититѣ се въ нея епидемични болести и поради дезертѳорство. Най-после тя била принудена да снесе обсадата и да отстѳпи къмъ Южна България. Българската конница изскочила отъ крепостта, преследвала отстѳпващитѣ турски групи, които се прѣснали изъ селата за грабежъ и унищожила много отъ тѣхъ. Тя заловила почти всичкитѣ обози на отстѳпващата войска.

Въ време на тѣзи междуособни борби войскитѣ на дветѣ воюващи страни опустошавали цѣла Северна и Южна България, а кърджалиитѣ въ Тракия дотолкова се засилили, че почнали да налитатъ за грабежъ чакъ до околноститѣ на Цариградъ. Но тѣхната сила намалявала, защото, освенъ въ борбата на Пазвантоглу съ централната власт, тѣ участвували и въ борбитѣ на мѣстнитѣ аги, които често завладявали своитѣ мѣста съ помощта на отдѣлни кърджалийски главатари или на цѣли дружини.

Презъ лѣтото на 1802 год. нѣкои отъ българскитѣ кърджалийски войводи водили прегсвори помежду си да използватъ съперничеството между най-главнитѣ предводители Кара Фейзи и Юмеръ и, когато тѣ започнатъ война помежду си, българскитѣ дружини да се отдѣлятъ и да образуватъ Българско царство въ Тракия. Тѣ се надѣвали на сполука, защото познавали отблизу слабостта на централната власт. Едвамъ празъ 1810 год. турскитѣ кърджалийски дружини започнали по-силно да враждуватъ помежду си, но въ това време се започнала руско-турската война и презъ Тракия вървѣли много турски войски, поради което българскитѣ войводи не могли да осъществятъ замисленото освобождение на България.

Една отъ най-важнитѣ причини за пропадането на кърджалийството било обедняването на селското население, което давало тѣхната плячка. Вследствие мизерния животъ на изгладнѣлия народъ, той станалъ жертва на страшни епидемии, които още повече опустошили страната. Кърджалийскитѣ дружини непрекъснато намалявали, докато въ 1804 год. единъ малъкъ отредъ отъ образуваната въ Цариградъ нова войска въ продължение на една година очистилъ Тракия отъ последнитѣ кърджалийски шайки. Тѣ се прѣснали на по-малки групи изъ планинитѣ. Прѣснали се и българскитѣ дружини. Индже войвода преди това билъ убитъ при плякосването на едно село. Знаменосецътъ Кара Кольо съ малка чета отъ около 60 души пехотинци скиталъ изъ Тракия още около десетина години, следъ което миналъ въ Влашко. Малки кърджалийски дружини, наричани отъ населението „капасъзи“, върлували въ разни мѣста чакъ до 1815 год.

Цѣли 20 години (1788—1808) кърджалиитѣ опустошавали България и Македония и съсипали стопански страната. Но борбата съ тѣзи разбойници калила военния духъ на българския народъ, който добилъ вѣра въ собственитѣ си сили, добилъ правото да носи оржжие и дори да го употребява противъ мюсюлманитѣ. Въ борбата срещу кърджалиитѣ българитѣ се почувствували граждани съ еднакви права и излѣзнали отъ унижителното положение на безправни „раи“. Трѣбва да се отбележи още, че докато турцитѣ кърджалии били ненавиджани въ населенията, за кърджалиитѣ — българи сж запазени въ преданията само спомени за тѣхното юначество. Това показва, че българскиятъ народъ, макаръ и да страдалъ отъ разбойничеството, се е гордѣлъ съ всѣки българинъ, който ималъ смѣлостта да носи и да употребява оржжие.

Най-после трѣбва да се отбележи, че кърджалийската буна е допринесла твърде много за издигане българския народъ всрѣдъ турската държава. Българскитѣ селяни се преселвали масово въ градоветѣ и скоро цѣлиятъ градски животъ влѣзълъ въ тѣхни рѣце. Създали се силна, заможна, самостоятелна еснафска градска класа, която била единственъ доставчикъ въ турската войска. Постепенно се зараждала традицията за самоуправление на църкви и училища и българскитѣ общини добили вѣра въ способността си да устройватъ управлението.

3. Кабадаи

Въ времето на отцепничеството на пашитѣ и на кърджалийството изпъкналъ на сцената още единъ неджгъ на турското управление — превземане съ насилне мѣстнитѣ административни власти. Лянитѣ (управителитѣ) се назначавали отъ централната властъ въ Цариградъ. Но когато тази властъ загубила своя авторитетъ, всѣки по-енергиченъ честолюбецъ, който успѣвалъ да събере около себе си нѣколко въоржжени луди глави, повеждалъ борба за завладяване аянското мѣсто и влизалъ въ откритъ бой съ хората на законния аянинъ.

Привърженицитѣ на аянитѣ се наричали „даии“ и се набирали отъ въоржжената стража на селата, горитѣ и полскитѣ имоти, отъ бивши спехийски войници и ветерани-еничари. На военна служба при аянитѣ се приемали само турци и тѣ получавали добри заплати, защото били единственитѣ крепители на тѣхната властъ.

Щомъ единъ аянинъ успѣвалъ да си набере по-голѣма собствена войска, той започвалъ истинска война съ съседнитѣ аяни, побеждавалъ ги и на тѣхна смѣтка разширявалъ своитѣ владения. По този начинъ административното дѣлене на страната постоянно се измѣняло, а мѣстната админи-

страция не можела дори да осигури безопасността на полските работници. Един прост селянин от Тръстеник завладял аянството в Русе, разпространил властта си над Търновско и дотолкова се засилил, че бил повикан в Цариград на помощ на султана и дори станал велик везир.

Докато в борбит за административни длъжности вземали участие само турски шайки, по-големо значение имали онъзи области, в които имало заселени по-компактни турски маси. Но нѣкои по-предприемчиви турци започнали да търсят и помощта на българското население. Съ добри обноси и съ обещания да им дадат еднакви права съ турцитѣ тѣ привличали българитѣ на своя военна служба. Българитѣ сподвижници на аянитѣ се наричали „кабадаи“ и образували отдѣлни дружини. Отлични войници, дисциплинирани и храбри въ боеветѣ, тѣзи малки дружини въ скоро време издигнали аянитѣ на онъзи области, в които българското население преобладавало.

Шопитѣ отъ Софийско, Кюстендилско, Радомирско и Дупнишко въ турско време сж били съвсемъ свободни, имали сж свои кметове и полицаи, запазили сж чистия български говоръ, обичаитѣ, пѣвели сж българскитѣ юнашки пѣсни, стреляли сж на празници и по сватби, строили сж църкви и манастири, обуздавали всѣки турчинъ, който нарушава тѣхното спокойствие. Въ края на XVIII вѣкъ Кара Феизъ паша се обявилъ за независимъ отъ султана, като се опиралъ само на шопитѣ около своята столица — Брѣзникъ.

Кабадаитѣ носѣли военно облѣкло, въоръжени били много добре и се отличавали съ своята спретнатостъ. Често тѣ се ползували съ по-големото благоволение на своя господарь, отколкото турцитѣ — даии. Русенскитѣ аянини, напр., ги канѣл на устройванитѣ отъ него тържества, допускать ги да участвувать въ състезанията (борба, надпрепусквания, стрелба и пр.), въ които тѣ обикновено вземали първитѣ награди.

Мустафа Тръстенишки, съ помощта на своитѣ даии и кабадаии, добилъ голѣмъ авторитетъ както въ своята обширна областъ, тѣй и предъ централната властъ въ столицата. Той спечелилъ обичьта и довѣрието на султанъ Селимъ III (1789—1807), защото искрено поддържалъ въвежданитѣ отъ него реформи. Когато 6,000 души помощници (ямаци) на новообразуваната низамска войска се разбунтували и свалили отъ престола султана, Мустафа се съгласилъ съ великия везиръ въ Одринъ и настѣпилъ съ своята отлична войска отъ 16,000 души, за да накаже бунтовнитѣ и да възстанови сваления султанъ. Неговитѣ конници, изпратени напредъ, уловили главатаря на бунтовнитѣ и го убили. Мустафа завзелъ Цариградъ, поелъ управлението отъ ве-

ликия везиръ, но когато влѣзълъ въ сарая, заварилъ султана удушенъ. Той свалилъ незаконния султанъ Мустафа IV (1808) и поставилъ на негово мѣсто Махмудъ II. Първата грижа на усмирителя била да унищожи еничаритѣ, но докато да устрой борбата съ тѣхъ, той загиналъ при едно въстание въ Цариградъ.

Кабадаитѣ допринесли твърде много за осъзнаването на българския народъ. За да спечелятъ привързаността на своитѣ помагачи кабадаии, турскитѣ управници трѣбвало да се отнасятъ съ уважение къмъ тѣхнитѣ сънародници. Тѣ вече започнали да чувствувать, че този народъ трѣбва да заеме своето мѣсто въ държавата. Настѣплението на Мустафа Тръстенишки къмъ Цариградъ, за да поддържа обновата на държавата, при което по-големата частъ отъ войската били българикабадаии, твърдъ много прилича на похода на македонскитѣ войски и революционери къмъ столицата преди Балканската война.

Г Л А В А III

Българитѣ въ чужди войски противъ Турция

Постояннитѣ завоевателни войни отклонявали вниманието на турскитѣ управници, които дори не помисляли да обединятъ всички народи въ държавата. Християнскитѣ народи винаги се чувствували като чужденци въ нея. Воинственитѣ български народъ сѣщо билъ потиснатъ отъ отчуждената държава и търсилъ винаги случай да удовлетвори своята жажда за борба и подвизи. Наистина, чрезъ войниганството и военната повинностъ той участвувалъ въ турскитѣ войни, но това участие подъ чужда команда не можело да го задоволи, защото въ ония времена още имало спомени отъ по-раншитѣ величави подвизи на войскитѣ отъ българското царство. И докато една частъ отъ народа воювала заедно съ турцитѣ (потурчени, спахии, еничари, войнигани), друга частъ жадувала за самостоятеленъ политически животъ и се нареждала подъ чужди военни знамена, за да воюва противъ турската държава, която сама се отчуждавала отъ своитѣ поданици-немюсюлмани. Може да се предполага, че въ подсъзнанието на тѣзи българи е лежало старобългарското начало, което признавало само национална държава.

Въ XVIII вѣкъ българскитѣ народъ, отстраненъ отъ политическия и военния животъ на Турция, вече доби народно съзнание, както и другитѣ народи на Балканския полуостровъ. По-събуденитѣ българи вече мечтаеха за обособяване въ отдѣлна своя държава и се преселваха въ съседнитѣ области, по-далечъ отъ Турция. Въ Сърбия, Ромъния и Русия се образуваха многочислени преселнически групи, които привикнаха да живѣятъ свободно, тѣгуваха по поробената родина, търсѣха случай да ѝ помогнатъ и постѣпваха доброволци въ войскитѣ, които воюваха срещу Турция.

1. Българи въ австро-унгарската войска

Презъ XVI и XVII вѣкове, когато Русия и Австрия откриха съвмѣстна борба за спиране турското разпространение въ Европа, българитѣ винаги вземаха участие въ тази

борба. Обаче рускитѣ войски воюваха далечъ отъ България и народътъ узнаваше за тѣхъ само по многочисленитѣ турски пълчища, които минаваха отъ Одринъ презъ Дунавъ къмъ далечнитѣ Бесарабия и Кримъ. Тогава българитѣ познавали по-добре Австрия, която воюваше въ Сърбия, Западна България и Македония. Но поради вѣрски, племенни и езикови различия австрийцитѣ не можаха да привлѣкатъ масово българското население и само отдѣлни българи влизали като доброволци въ тѣхната войска. Повечето пѣти тѣ били разпрѣснати въ австрийскитѣ части на малки групи и сега е доста трудно да се издирятъ всички случаи на българско участие въ австро-турскитѣ войни, защото нѣма документи, а въ историитѣ на тѣзи войни има само малко следи отъ дейността на отдѣлнитѣ чисто български части. Ще отбележимъ нѣколко такива случаи:

1. Въ 1521 г. маджаритѣ очаквали турско нападение и подготвили за отбрана Бѣлградската крепостъ. Гарнизонътъ отъ околното българско население се командвалъ отъ маджарски военачалници.

Сюлейманъ Великолепни настѣпилъ съ 30,000 лека пехота и конница — по-голѣмата частъ българи подъ командата на Михалоглу, 20,000 спахии, 10,000 еничари и 140 орѣдия.

Леката конница презъ Дунавъ опустошавала Унгария. Следъ като завладѣли Шабацъ и Землинъ, турцитѣ обсидили Бѣлградъ, превзели Авала и принудили гарнизонътъ да се оттегли въ цитадела. Гарнизонътъ се предалъ, съ условие да бѣде допустнатъ да се оттегли въ Унгария, но турцитѣ не изпълнили това условие: маджаритѣ били избити, а българитѣ били изпратени при ез. Деркосъ до Цариградъ (с. Бѣлградъ). Веднага отъ околното население били събрани 20,000 черахдари, които поправили крепостта като база за по-нататѣшното настѣпление въ Унгария.

2. Въ 1529 г. въ отбраната на Виена участвувалъ българскитѣ войвода Павелъ Бакичъ съ 200 конници българи и сѣрби. Нему била повѣрена отбраната на мостовѣтъ. Съ своята хвѣрковата конница той атакувалъ турския лагеръ при Калелбергъ, вкаралъ турцитѣ въ устроена имъ засада и избилъ много пехотинци и конници.

3. Въ 1595 г. унгарскитѣ кралъ Сигизмундъ Батори, въ съюзъ съ Влашкия войвода Михаилъ Витязъ, настѣпилъ презъ Дунавъ и стигналъ до Плѣвенъ. Въ влашката войска имало около 16,000 българи доброволци и единъ чисто български отредъ подъ командата на Баба Новакъ. Българскитѣ войници се наричали „хайдути“. Тѣ били бедни хора „обути въ царвули, но храбри и добри“.

4. Въ 1688 г. много чипровски вѣстаници постѣпили въ австрийската войска (Евгений Савойски). Два български ескадрона участвували въ сраженията при Оршова и Зефта.

Командирътъ имъ Георги Пеячевичъ получилъ титлата баронъ, а Богданъ Мариновъ билъ произведенъ въ чинъ полковникъ.

5. Въ 1788 г. въ австрийската войска постъпили твърде много доброволци отъ България и Македония. Тѣ веднага спечелили довъррието на австрийцитѣ—тѣхни началници, защото били схватливи, дисциплинирани, воинствени, храбри и леко усвоявали правилата на военната служба. Отличилитѣ се въ боеветѣ били произведени офицери и останали на служба и следъ войната. По-късно въ сръбското въстание нѣкои отъ тѣхъ, вече пенсионери, ръководили чети.

2. Българи въ руската войска

Отъ 1677 г. Русия започна да воюва срещу Турция, за да завладѣе земитѣ около Черно-море. При всѣка нова война рускитѣ правителства и пълководци търсили помощъ отъ „християнитѣ“ на Балканския полуостровъ, като имъ съобщавали, че воюватъ за тѣхното освобождение.

Следъ като завладѣли Кримъ и брѣговетѣ на Черно и Азовско морета, руситѣ потърсили начинъ какъ да заселятъ южнитѣ си плодородни, но запустѣли области. Въ 1711 г. много български преселници въ Молдава и Влашко постъпили доброволно въ руската войска, а следъ като се свършила войната, доброволцитѣ били заселени въ пуститѣ мѣста около Азовъ. На най-събуденитѣ били дадени голѣми участъци земя и правото да събиратъ данъкъ отъ новопридошитѣ. Въ военно време тѣ събирали отреди и ги командвали. По-после нѣкои отъ тѣзи преселници се прехвърлили и въ Киевска губерния. Въ завладяването на Бесарабия участвували и много българи-доброволци, които заедно съ придошли преселници изпълнили Бесарабската степъ. Въ 1773 г. отъ България се преселили твърде много семейства. Нѣкои били заселени въ Бесарабия, а други образували казашко селище въ Бургаската областъ. Въ 1803 г. отъ това селище се събрали 500 казаци. Между 1801 и 1812 г. преселването въ България добило масовъ характеръ и къмъ 1821 г. само въ Бесарабия имало 8891 семейства съ 46,598 души, а въ 1848 г. — 13,000 семейства съ 87,864 души.

Българитѣ преселници служили въ руската войска по особени правила. Хусарскитѣ полкове край границата се попълвали само отъ българи и сърби. Тѣ участвували въ всички войни срещу Турция. Но независимо отъ това българитѣ отъ Влашко и България постъпвали като доброволци въ руската войска. Ще отбележимъ по-важнитѣ случаи отъ това участие:

1) Преди да се започне четвъртата война срещу Турция (1769 г.) рускиятъ цариградски посланикъ съобщилъ на прави-

телството, че е настъпилъ най-благоприятниятъ моментъ за настъпление къмъ столицата, защото потиснатото българско население ще се присъедини къмъ рускитѣ войски, щомъ тѣ минатъ Дунава.

2) Преди петата война (1769) посланикътъ съобщилъ, че дори ако една малочислена руска войска мине Дунавъ, молдовани, власи, българи, словенци, далматинци, сърби, черногорци, гърци, островитяни и дори цариграждани ще въстанатъ и ще помагатъ на руската войска. Тогава чрезъ монаситѣ отъ цѣлия Балкански полуостровъ се водѣла широка пропаганда. Императрицата Екатерина въ особено послание обещала да възстанови Византийската империя. Това послание било донесено въ България отъ подполковникъ Каразинъ, българинъ, който следъ това командвалъ българскитѣ сотни въ Бугския полкъ, придадени къмъ войската на Влашкия войвода. Презъ тази война билъ образуванъ и особенъ полкъ доброволци, нареченъ Арнаутски, въ който повечето войници били отъ България. Доброволцитѣ били разпредѣлени по 200—300 души между четиритѣ руски корпуса. На тѣхъ се възлагали особени задачи по охраната на бойния редъ, изненадване противника, устройване засади и пр.: а) На 15 май 1769 г. 150 доброволци подъ командата на майоръ Богдановъ разбили турскитѣ предни постове при Фламънда и Магурени; б) на 5 априлъ доброволцитѣ на капитанъ Горичъ привлѣкли турцитѣ на устроена имъ засада, при която руската конница изсѣкла 500 души; в) на 10 май отредътъ на генералъ Суворовъ и една чета доброволци завладяли гр. Тутраканъ; г) на 26 май Бесарабскиятъ отредъ и 100 доброволци настъпили къмъ Карасу и преследвали разбититѣ турци къмъ Добричъ; д) на 16 юний отредътъ на генералъ Суворовъ (1720 пехотинци, 855 конници, 680 казаци и 110 доброволци, наричани „арнаути“) повторно атакува*) Тутраканъ, при което турцитѣ имаха само убити единъ паша и 800 души; е) на 7 септемврий 2 доброволчески чети отъ Бабадагъ нападнали ненадѣйно Кюстенджа и го опожарили; ж) на 16 доброволцитѣ привлѣкли турцитѣ на засадата при Турно.

3) Въ 1807 г. руското правителство започнало да образува 3 пех. и 3 конни чисто български полкове. Още неготови, тѣ, подъ командата на генералъ Исаевъ, били изпратени срещу Видинъ, за да помагатъ на въстаналитѣ сърби. Главно-

*) Знаменитата диспозиция на Суворовъ отрежда важно мѣсто на доброволцитѣ: „ . . . Арнаутитѣ отъ отряда на генералъ Потемкинъ и тѣзи на Кашперовъ да действуватъ въ горитѣ съ набѣги по свой начинъ и да не се смѣсватъ съ никоя часть. . . Да не се заблуждаватъ частитѣ отъ действията и стрелбата на нашитѣ арнаути, а затова да имъ се викатъ постоянно сигналитѣ.“

командващият предполагалъ, че България, освенъ храни и фуражъ, ще даде и 36,000 войници. Въ 1810 г. билъ образуванъ особенъ доброволчески отредъ, нареченъ „Земское болгарское войско“ съ печатъ, въ срѣдата на който имало двуглавъ орелъ съ корона. Въ отряда служилъ и Мамарчевъ Буюкли.

4) Въ войната 1828 г. българитѣ се отзовали на поканата на главнокомандващия и съдействували на войската (водачи, разузнавачи, обозни). Независимо отъ това въ войската участвували и 3 доброволчески чети по 300 души, командвани отъ капитанитѣ Мамарчевъ и Василевъ и войводата Бойко, които се отличили при атаката на Силистра. Въ главната квартира се явили много войводи, които искали да бждатъ приети въ войската заедно съ своитѣ „момци“. 900 души доброволци се явили въ кратко време и много отъ тѣхъ били съ собствено оржие. Обаче генералъ Дибичъ решилъ да приема доброволци само отъ живеещитѣ северно отъ Дунавъ. Капитанъ Мамарчевъ образувалъ народно опълчение, което да се противопостави на турскитѣ войски, ако руситѣ се оттеглятъ презъ Балкана.

5. Въ 1853 г. генер. Паскеевичъ далъ мнение, че българското население трѣбва да се използва по-пълно.*) Българскитѣ търговци въ Одеса и Букурещъ основали комитети за събиране доброволци, които въ кратко време събрали 3,000 доброволци отъ Ромъния, Бесарабия и Русия, събирани въ отдѣлни отреди къмъ полковетѣ. На 28 мартъ 1854 г., следъ завладяването на гр. Мачинъ, било осветено българското военно знаме, подарено на 3-а рота. При отбраната на Севастополската крепост се отличили най-много българскитѣ офицеръ Иванъ Кишелски и доброволецътъ Димитъръ Търноволията. Последниятъ въ 1857 г. застаналъ начело на въстанието въ Северозападна България (Димитракова буна),

6. Но българскитѣ народъ взе най-голѣмо участие въ последната Руско-турска война, съ която той получи своята свобода. Презъ 1876 г. генералъ Фадеевъ изучилъ отблизу българскитѣ доброволци, участвували въ Сръбско-турската война, и представилъ на военния министъръ проектъ, какъ

*) „Турскитѣ християни сж воинствени. Тѣ гърпятъ турската власт, защото въ селата тя по-слабо се чувствува. . . Българинътъ и сърбинътъ ставатъ воинствени, когато бждатъ оскърбени. . . Въ всѣко село и семейство има недоволни или просто храбри и воинствени хора, които не отъ угасналата преданостъ къмъ насъ, но за отмъщение или отъ любовъ къмъ войната сж готови да тръгнатъ противъ турчина съ насъ или и безъ насъ. Ние можемъ да ги привлѣчемъ чрезъ ония българи и сърби, които служатъ въ влашкитѣ и молдованскитѣ войски. Отъ тѣхъ може да се образува една дружина или рота, въ която да се събиратъ идващитѣ отъ Турция. . . Образованитѣ части да се прикомандироваатъ къмъ рускитѣ полкове като стрелци: тѣ стрелятъ много добре. . . Опълчението може да достигне до 30,000 души“.

да използва българския народъ въ предстоящата Руско-турска война. Споредъ този проектъ Генералниятъ щабъ изработилъ следнитѣ начала за образуване българска войска: 1) когато се започне войната, да се образува пеша и конна стража, която нѣма да участвува въ сраженията, а ще пази населението отъ турцитѣ и черкезитѣ, ще носи етапната и конвойната служби, ще подпомага войскитѣ съ фуражири и разузнавачи; 2) въ Пloeщъ, Крайова и Бузеу ще се образуватъ първоначално по една пеша дружина съ конници за Западна, Срѣдна и Източна България; 3) Българското опълчение ще има 136 офицера и 7008 войника; за младши подофицери и ефрейтори ще се назначатъ българи, служили въ руската войска; 4) славянскитѣ и българскитѣ комитети ще снабдяватъ опълченцитѣ съ всичко необходимо.

Щомъ се заговорило за война, въ Русия започнали да пристигатъ доброволци на групи по 50—100 души. До мартъ 1877 г. въ Кишиневъ имало 700 души. Като пристигнали и 196 руски офицери, образувани били 3 дружини. Презъ априлъ тѣ се премѣстили въ Пloeщъ, гдето заварили руско-българската бригада отъ Сърбия. Тамъ се събрали 7000 доброволци, на възраст отъ 16 до 65 години, и били образувани всичко 6 дружини.

Още въ началото на войната руското командване се убедило, че българскитѣ дружини сж отлично стѣкмени и способни да изпълнятъ и най-труднитѣ бойни задачи и решило да ги използва въ войната наредъ съ рускитѣ войски: а) въ състава на Предния отредъ на генералъ Гурко българското опълчение изпълни деликатната задача на придружаваща конницата пехота; въ знаменития бой при Стара-Загора то спрѣ многочисления врагъ и съ поразителна храбростъ защити своето Самарско знаме; б) заедно съ рускитѣ полкове опълчението отбранява упорито Шипченската укрепена позиция; обградено отъ всички страни, то издържа борбата, докато пристигна помощъ.

Въ сжщото време въ Зимничъ се започнало образуването на още 6 дружини за охрана на тила (7-а и 8-а — въ Търново, 9-а и 10-а — Габрово, 11-а — Никополъ и 12-а — Свищовъ).

Независимо отъ опълчението цѣлиятъ български народъ участвувалъ деятелно въ Освободителната война: неговитѣ запаси издържали рускитѣ войски, а по-събуденитѣ българи били привлѣчени въ устройване тила и управлението въ освободенитѣ области. Много българи служели въ войската за преводачи, разузнавачи и водачи. Населението водило колонитѣ по Балканскитѣ пѣтеки, разчиствало заснѣженитѣ пѣтища и почти на рѣже изнасяло орждията и колитѣ при настѣпленieto презъ Балкана.

3. Българи въ срѣбското въстание презъ 1806 г.

Турскитѣ междуособици въ края на 18-и и началото на 19-и вѣкове извадили наяве безсилието на държавата и потикнали покоренитѣ християнски народи къмъ борба за извоюване своята свобода.

Презъ 1805 год., когато независимитѣ отреди на Павзантоглу отъ Видинъ нахлули въ Сърбия и опустошавали страната, Бѣлградскиятъ паша въоръжилъ раята, за да се бори съ тѣзи бунтовници противъ султанската властъ. Следъ като се разправилъ съ бунтовницитѣ, той разпустиналъ събранитѣ срѣбски отреди. Но сърбитѣ, следъ като узнали отъ близу безсилието на турската държава, решили да не предаватъ оръжието си и да започнатъ борба за своята независимостъ. Хайдушкиятъ войвода Кара Георги призовалъ населението къмъ общо въстание и съ своитѣ въстанически отреди започналъ да напада турскитѣ войски въ Сърбия.

Срѣбското въстание се посрещнало съ голѣма радостъ отъ българскитѣ преселници въ Сърбия, въ Влашко и Маджарско. Всички българи—офицери на служба въ австрийската войска и въ отставка, както и много доброволци, бързали да се поставятъ въ услуга на въстанието (Петъръ и Иванъ Новакови, Велко и Кузманъ Джина, Дели Георги Чеплакъ, Деспотъ Чукле, Велико и др.). Много българи—търговци, градинари и занаятчии, напустили работитѣ си и отишли въ Сърбия, гдето на най-събуденитѣ се повѣрвали военни служби по администрацията.

Вестъта за срѣбското въстание бързо се разпространила и изъ цѣла Бѣлгария, отгдето пристигали хиляди младежи, за да помогнатъ на въстаналитѣ. Подъ командата на своитѣ войводи тѣзи българи взели участие въ всички сражения, въ които показали голѣма храбростъ и самопожертвуване. Особено се отличили съ своитѣ дружини Кондо войвода и Хайдутъ Велко.

Кондо войвода ималъ голѣма кърджалийска дружина, съ която действувалъ заедно съ кърджалиитѣ въ Хасковско, Карнобатско и Одринско. Следъ разпрѣсването на кърджалиитѣ той съ своята дружина постъпилъ на служба въ Видинъ и билъ изпратенъ въ Сърбия да преследва безчинствуващитѣ еничари. Следъ това неговата дружина била оставена къмъ Бѣлградския гарнизонъ и имала задача да пази една отъ най-важнитѣ кули. Кондо сполучилъ да влѣзе въ преговори съ срѣбскитѣ въстаници и въ една тъмна нощъ прехвърлилъ тайно презъ стената своята дружина и отишелъ въ въстаническия лагеръ. Още презъ нощъта турцитѣ узнали за измамата и до разсъване стреляли отъ цѣлата крепостъ, защото смѣтали, че още сжщата нощъ ще бждатъ атакувани отъ сърби и българи.

Следъ поражението на турцитѣ при Шабацъ въ 1806 г. българинътъ Петъръ Ичковъ, „мжжъ опитенъ въ политическия дѣла“, билъ изпратенъ заедно съ двама князе въ Цариградъ и сключилъ договоръ, споредъ който султанътъ призналъ самостоятелността на Сърбия, а тя се задължавала само да плаща 750,000 гроша годишенъ данъкъ и да допусне въ Бѣлградската крепостъ единъ турски чиновникъ и 150 войници.

Обаче успѣхитѣ на Наполеона въ Европа измѣнили политическото положение. Султанътъ се надѣвалъ на поддръжка отъ Франция и не подписалъ сключения договоръ. Войната съ Сърбия продължила и на 30 ноемврий 18000 сърби съ 20 топа обсадили Бѣлградъ и се приближили къмъ крепостъта така: 4,000 души — срещу Видинската порта, 8,000 души — срещу Вароша, 4,000 души — срещу Савската капия, 2,000 души подъ началството на Кара Георги — отъ западъ. Въ този отредъ влизала и дружината на Кондо войвода, наричанъ още и Бинбаши Кондо.

Като познавалъ много добре крепостъта, българскиятъ войвода се наелъ да проникне въ нея презъ нощъта и да отвори вратитѣ ѝ за атакуващата колона. Той избралъ юнаци отъ своята дружина, къмъ които доброволно се присѣдинилъ и Бинбаши Узунъ Марко отъ друга българска чета. Посрѣдъ нощъ Кондо трѣгналъ начело на доброволцитѣ. Задъ тѣхъ вървѣли 150 души отъ Кондовата дружина, а задъ тѣхъ — останалиятъ отредъ, воденъ отъ самия Кара Георги. Като стигнали до една незавардена частъ отъ стената, осемтѣ юнаци се прехвърлили презъ нея и трѣгнали къмъ близката порта. Турската стража ги посрещнала, но Кондо я заблудилъ, като на чистъ турски езикъ ѝ съобщилъ, че отива на помощъ на съседната кула, и тя го пропустила. Щомъ стигналъ до заключената порта, Кондо заповѣдалъ на своитѣ юнаци да я разбиятъ съ носенитѣ брадви. Турцитѣ усѣтили измамата и отъ всички страни се спустили къмъ нападателната порта. Започналъ се страшенъ ржкопашенъ бой въ тъмнината. Всички юнаци били убити или ранени, но тѣ сполучили да отворятъ вратата, презъ която нахлули въ крепостъта най-напредъ близкитѣ 150 души, а следъ това и цѣлиятъ отредъ на Кара Георги. Следъ ожесточенъ бой крепостъта паднала въ срѣбски ржце. Кондо билъ раненъ на четири мѣста, но скоро оздравѣлъ и въ 1807 год. пакъ се отличилъ въ сражението при Ужице. Въ сражението при Лозница той загиналъ геройски. Въ сражението въ Бѣлградъ билъ раненъ и Узунъ Марко. Следъ като оздравѣлъ, той участвувалъ още въ много сражения, въ които билъ раняванъ петъ пжти. Той живѣлъ после дълго като пенсионеръ въ свободна Сърбия.

Хайдутъ Велко билъ твърде много почитанъ отъ Кара Георги, заради неговитѣ заслуги за освободителното движение въ Сърбия. Той се издигналъ до поста предводител на войската въ източния край на Сърбия, завладѣлъ Зайчаръ и отбранявалъ Неготинъ срещу 20,000 души турски войници. Следъ повторното завладяване на Сърбия отъ турцитѣ, той забѣгналъ заедно съ дружината си при порѣчкитѣ сърби. Въ 1810 год. той се присъединилъ къмъ рускитѣ войски, дошли на помощ на сърбитѣ, действувалъ винаги съ тѣхнитѣ предни охрани и се отличилъ, за което билъ награденъ отъ главнокомандващия генералъ Графъ Каменски. Неговата дружина взела най-живо участие въ боя при Варваринъ, гдето и той билъ тежко раненъ.

Най-малкиятъ братъ на Хайдутъ Велко, Мирко, билъ кабадая (тѣлохранителъ) на сръбския князь Милошъ и неговъ сподвижникъ въ боеветѣ.

4. Българи въ гръцкото въстание 1821—1828 г.

Въ началото на 19-и вѣкъ гърцитѣ държели въ ржцетѣ си почти всичката вѣншна търговия на Турция. Разпрѣснати изъ всички европейски страни, тѣ натрупали голѣми богатства, грижели се за образованието на своето отечество и пренасяли въ него свободолюбивитѣ идеи на Запада. Въ Парижъ било основано благотворително дружество за повдигане родолюбивия духъ у гърцитѣ. Поемитѣ на живѣещия тамъ поетъ Ралисъ за свободата на Гърция въодушевявали младото поколѣние, а когато той билъ предаденъ на турцитѣ и претърпѣлъ мъченическа смъртъ, народностното чувство още повече се разпалило.

Презъ 1814 год. живѣещитѣ въ Одеса гърци образували тайно дружество (Хетерия), което да ратува за освобождението на Гърция. Въ това дружество влѣзли и всички посърбени българи отъ Южна Русия. Когато въ Влашкитѣ и въ Молдовскитѣ градове се образували клонове отъ дружеството, въ тѣхъ влѣзли много българи отъ дветѣ княжества и отъ Бесарабия. Най-после хетерията проникнала и въ България, гдето гръцкото духовенство твърдѣло, че се работи за свободата на всички християни.

Дружествата въ България били наричани „Завѣра“. Всички членове на тия дружества въ България подпомагали материално подготовката на това въстание, въ която християнска страна и да избухне.

Много видни гърци, които заемали високи постове въ руската войска и въ държавното управление, действували предъ руското правителство да подпомага дѣлото на Хетерията, което постоянно се разраствало и добивало все голѣмъ авторитетъ предъ гръцкия народъ и предъ вѣншния

свѣтъ. Въ 1820 год. самостоятелниятъ Янински паша, като изпадналъ въ затруднено положение, започналъ преговори съ ржководителитѣ на Хетерията за общи действия противъ турското правителство и противъ султанскитѣ войски.

Презъ 1821 год. хетериститѣ повдигнали въстание подъ предводителството на генералъ Ипсиланти, адютантъ на руския императоръ. По-голѣмата частъ отъ въстаницитѣ били българи отъ дветѣ княжества подъ командата на свои воеводи—Младенъ, Хаджи Проданъ (бившъ руски офицеръ), Сава Бинбаши (Отъ кабадаиитѣ на България) и др. Ромънецътъ Тодоръ Волтяно ималъ една отъ най-многочисленитѣ чети и въ нея почти половината били българи отъ Олтения и отъ Видинско, гдето войводата ходилъ лично да събира доброволци. Четата на Сава Бинбаши била оградена отъ турцитѣ въ манастира Нямцулуй и съ ятагани си пробила пѣтъ. При Зимничъ били събрани 75 лодки и 300 души въоржжени българи подъ командата на Хаджи Христо Палката, които били готови да нахлуятъ въ България веднага щомъ се разпространи въстанието южно отъ Дунава. Предназначението на тази въоржжена сила било да послужи като ядка, около която да се събератъ въстаническитѣ отреди. Споредъ донесенията на завѣритѣ въ България, тамошното население било вече достатъчно подготвено за въстание. Представители отъ завѣритѣ въ Пловдивъ, Сливенъ, Османъ Пазаръ, Свищовъ и други градове се явили при генералъ Ипсиланти да го молятъ да нахлуе по-скоро въ България, гдето ще има пълна подкрепа отъ страна на населението. Водителтъ на въстанието изпратилъ прокламации до всички християнски народи на Балканския полуостровъ да се вдигнатъ на оръжие за извоюване свободата на християнството.

Хетериститѣ се надѣвали твърде много на съдействието на Русия. И наистина, рускиятъ народъ съчувствувалъ на тѣхното движение. Но правителството въ това време се борило за политическо надмощие въ Турция и дори подпомагало турското правителство въ държавното заздравяване, за да може да се противопостави на другитѣ велики сили. Императорътъ изключилъ генералъ Ипсиланти отъ руската войска, правителството се опѣлчило противъ въстанието, което прѣчело на руската политика. Ипсиланти билъ принуденъ да избѣга въ Австрия, и въстаницитѣ се разпрѣснали. На връщане отъ Влашко българскитѣ пратеници били изловени отъ турцитѣ и насѣчени на кжсове. Турското правителство влѣзло въ диритѣ на завѣритѣ и почнало да преследва жестоко съзаклятницитѣ.

Въ това време хетериститѣ въ самата Гърция намирали, че Турция е поставена въ затруднено положение и решили презъ априлъ да повдигнатъ общо въстание въ островитѣ

и въ Морея. По-рано тѣ съобщили на съзаклятниците въ България и оттамъ около 2,000 души пристигнали тайно и се присъединили къмъ въстаницитѣ въ Гърция. Българскитѣ войводи Марко Божаръ, Хаджи Михаилъ, Семко, Хаджи Христо, Хаджи Петъръ, Бакалъ Гого образували отдѣлни чети, наречени Румелиотски. Четата на хаджи Христо се състояла отъ 300 конници и била единствената конна частъ въ гръцката въоръжена сила. Въ време на самитѣ военни действия на българскитѣ воеводи често били подчинявани и по-големѣ отреди, съставени отъ гръцки и български чети.

Българитѣ се отличавали въ всички сражения съ своята упоритостъ, дисциплинираностъ и храбростъ. Марко Божаръ показалъ голѣми командни способности. Временното правителство му повѣрило командването на единъ голѣмъ отредъ, който изпълнявалъ много трудни бойни задачи. Въ гръцката история на освобождението той е отбелязанъ съ гръцкото име Боцарисъ. Бакалъ Гого съ своята чета и други въстаници задържалъ прохода Ландакъ, като отблъсналъ настъпващитѣ 4,000 турци. Съ пристигналата следъ това една дружина той контъръ атакувалъ и така поразилъ турцитѣ, че тѣ цѣла година не посмѣли да се явятъ предъ този проходъ. Гръцкитѣ въстаници били удивени отъ нечуваната храбростъ на този войвода. Между тѣхъ имало пословица „гдето е Гого, тамъ е и победата“. Той разбилъ турцитѣ при Арда и съ малко сили превзелъ Пету.

Марко Божаръ съ своя отредъ отъ българи и гърци преграждалъ най-важната операционна посока и задържалъ турскитѣ войски, докато другитѣ въстаници завладѣли почти всички градове. За столица на нова Гърция билъ провъзгласенъ градъ Триполица, въ който заседавало временното правителство. Цѣла Европа съдействувала на гръцкия народъ въ борбата му за свобода. Отвсѣкжде пристигали много доброволци, между които и английскитѣ поетъ Байронъ. Английското правителство отпуснало заемъ и борбата продължила успѣшно до 1825 год. Турската армия не можела да се бори срещу въстаницитѣ. Турскиятъ флотъ отнѣстилъ за несполуката, като изклалъ почти всичкото население на островъ Хиосъ, но гърцитѣ успѣли да нанесатъ едно поражение на този флотъ, което поставило турското правителство въ съвсемъ безизходно положение.

Най-после султанътъ сполучилъ да привлече на своя страна египетския господарь, който срещу важни отстъпки изпратилъ срещу гърцитѣ своя енергиченъ и способенъ пълководецъ Ибрахимъ паша съ отборна египетска войска. Гърцитѣ претърпѣли нѣколко поражения и въ 1826 год., следъ като сломилъ тѣхната съпротива, Ибрахимъ паша опустошилъ цѣла Морея и превзелъ най-после и силната крепостъ Мисолунги.

Следъ тѣзи несполуки гръцкитѣ водачи започнали да враждуватъ помежду си и образували две правителства. Хаджи Христо съ своята българска конница взелъ страната на Пелопонеското правителство, което наддѣляло и поело общото ръководство на по-нататъшната борба. То привлѣкло съдействието на Англия и другитѣ велики сили. Турция се противопоставила на чуждата намѣса въ нейнитѣ вътрешни работи и отблъснала грубо предложението на силитѣ да се споразумѣе съ Гърция. На 20 октомврий 1827 год. руска, французка и английска ескадри унищожили турския флотъ при Наваринъ. Русия започнала войната съ Турция, която се завършила въ 1829 год. съ Одринския миръ, следъ който Турция признала самостоятелността на Гърция.

Самостоятелна Гърция признавала заслугитѣ на българитѣ въ нейното освобождение, Хаджи Христо останалъ на гръцка военна служба и билъ произведенъ отъ новоизбрания кралъ въ генералски чинъ. Макаръ и нѣкъ гръцко име, гръцката история възхвалява подвизитѣ на Марко Божаръ (Боцарисъ). Освенъ жертвитѣ на бойното поле българскиятъ народъ далъ и други скъпи жертви за гръцката свобода—турското правителство започнало страшно гонение противъ всички по-събудени българи, било защото тѣ действително сж помагали на гръцкитѣ въстаници, било по просто подозрение, че тѣ сж членове на тайнитѣ завѣри. Почти въ всички градове много отъ първенцитѣ били избити, имотитѣ имъ били разграбени и дори децата имъ били отвлѣчени, продавани като роби Едновременно съ патриархъ Григорий билъ обесенъ и Гърновскиятъ митрополитъ Иоаникий, който се смѣталъ за глава на българската църква.

Въ 1866 год. избухнало въстание на островъ Критъ. Българитѣ вече мислили за собственото си освобождение, но мнозина намѣрили начинъ да се добератъ до далечния островъ и да се биятъ съ турцитѣ, поробители и на собственото имъ отечество.

5. Български доброволци въ Сърбия презъ 1862 г.

Въ 1860 год. на сръбския престолъ стѣпилъ Михалъ III Обреновичъ, който съ увлѣчение продължилъ работата на своитѣ предшественици за освобождението на Сърбия. На дневенъ редъ билъ въпросътъ за премахване турскитѣ гарнизони отъ крепоститѣ на Сърбия (Шабацъ, Смедерево, Соколъ, Узница, Бѣлградъ). Сръбскиятъ князь билъ убеденъ привърженикъ на политиката за взаимна помощъ между народитѣ на Балканския полуостровъ, като тѣ избѣгватъ да влизатъ въ съюзи съ великитѣ държави. Следъ двегодишна упорита работа той сполучилъ да сключи съюзъ съ Черна гора и Гърция и да придобие съчувствието на Ромъния, Хърватско Босна и Херцеговина.

Въ това време въ сръбската столица Раковски издавалъ български вестникъ „Дунавски лебедъ“, за да буди народния духъ, пращалъ проповѣдници въ България и поддържалъ връзка съ самостоятелнитѣ чети на старитѣ воеводи. Скоро тамъ пристигнали и самитѣ воеводи Стефанъ Караджа, Панайотъ Хитовъ, дѣдо Ильо, знаменосецътъ Левски и много българи студенти. Около войводитѣ се събрали около 1,000 доброволци, готови да воюватъ противъ Турция на страната на Сърбия. Раковски получилъ отъ князь Богориди 5,000 жълтици за въоръжаване доброволцитѣ и се почиталъ отъ всички българи, както и отъ сръбското правителство, като главенъ представителъ на българския народъ.

Войната съ Турция се очаквала съ безпокойство и сръбското правителство търсило начинъ да използва българския народъ за достигане сръбскитѣ цели. Въ това време Раковски съставилъ „планъ за освобождението на България“. Вѣроятно, за да спечели довѣрието и поддръжката на сръбското правителство въ този планъ готовността на българския народъ за борба е представена много оптимистично:

„Последната година се е работило много да се подготви народниятъ духъ за въстание. . . Купувани сж оржжия, куршуми и барутъ. . . Само въ Видинското окръжие нѣма оржжие, а въ другитѣ всички иматъ или поне на петъ единъ. . . Въ по-главнитѣ градове има тайни комитети, които сж проповѣждали между народа, че въстанието ще стане непременно тази пролѣтъ. Единъ добре въоръженъ полкъ отъ 1,000 избрани „окървавени въ бой люде“, съ две планински орждия, 4 тобуши, 4 тръби, 2 хирурга и 100 конници трѣбва да настѣпи тайно отъ Княжевецъ по Балканския гребенъ право за Търново. . . Да се изпрати навсѣкжде прокламация да въставатъ. До Черно море Балканътъ е заселенъ съ българи и само нѣкои села сж смѣсени. . . Нѣма крепости, нито войска, освенъ по 10—20 души, които скитатъ да събиратъ данъци. Враца трѣбва да се превземе. . . Полкътъ ще повдига селата отъ дветѣ страни на Балкана, ще се увеличава и ще стигне при Търново съ 50,000 души, гдето ще срещне само 800 низама, а като стигне до Варна, ще има 500,000 души съ 100,000 пушки. . . Въстанието ще се разширява. . . Ще се действува партизански. . . На предалитѣ се турци ще се отнеме оржжието и ще се уважава честта, животътъ и имотътъ имъ, а които се противятъ, ще се избиватъ за примѣръ на другитѣ. . . Полкътъ ще държи връзка съ Сърбия и главното командване съ поща. . . Ще се състави временно правителство отъ най-достойни и опитни мъже. . . Ще се унищожатъ пошитѣ и телеграфитѣ и ще се завардятъ балканскитѣ проходи. . . Следъ Търново ще се завладѣе и Свищовъ. . . Военната иерархия ще бжде: войводи, хилядници, стотници, петдесетници. . . Турскитѣ кре-

пости Видинъ, Русе, Силистра, Варна, Шуменъ и Бѣлоградчикъ иматъ малки гарнизони, но тѣ не могатъ да се отдѣлятъ отъ тѣхъ. На турското правителство ще сж потрѣбни най-малко два месеца, за да събере 10,000 души, а въ това време полкътъ ще е пребродилъ цѣлия Балканъ. . . Македония е разбунена и оттамъ не ще могатъ да дойдатъ войски и арнаути. . . Щомъ се почне въстанието, отъ Влашко ще пристигнатъ нѣколко легиона съ добри офицери, които сж на служба тамъ. . . И въ Гърция има българи на служба, които ще се притекатъ, щомъ се даде сигналъ. . . Ще се явятъ и добре упражненитѣ българи на руска служба. . . Нѣколко хайдушки чети сж предизвестени да нахлуятъ въ България. . . Сръбското правителство трѣбва да подпомогне образуването на полка, а въ време на действията да изпрати отреди къмъ Нишъ и Видинъ, за да забави турскитѣ войски. . .“

Въ края на 1861 год. избухнало въстание въ Херцеговина и Сърбия усилено се готвила за война съ Турция. Въ 1862 год. Черна гора обявила войната. Турското правителство, обезпокоявано отъ голѣмитѣ сръбски приготовления, събрало на сръбската граница многочислена нередовна войска, която започнала обикновенитѣ си грабежи отъ дветѣ страни на границата. Отношенията между турския гарнизонъ въ Бѣлградъ и въоръженото население ставали все по-обтегнати. Българитѣ въ града сжщо се готвѣли за предстоещата война; Раковски изпратилъ хора въ Сливенъ, Ямболъ и Стара-Загора, за да подготвятъ въстание въ тия мѣста, написалъ и възвание до всички български борци да се готвятъ за кървава разправа съ турцитѣ по Петровдень; отъ Търново билъ изпратенъ човѣкъ да узнае какво е положението въ Сърбия; изработенъ билъ планъ, споредъ който, щомъ избухне войната между Сърбия и Турция, Раковски съ своята голѣма чета ще нахлуде въ България и ще повдигне общо въстание, за да привлече тамъ по-голѣмата частъ отъ турскитѣ сили, докато сърбитѣ се разправятъ съ турскитѣ гарнизони въ тѣхнитѣ крепости.

На 3 юний, поради убийството на единъ сърбинъ, произлѣзло спречкване между сръбската полиция и турската войска; започнала се престрелка между въоръженитѣ сръбски граждани и турското население, която продължила дведенощия. На 5 турцитѣ открили артилерийски огънь по града отъ крепостнитѣ орждия. Сръбскиятъ князь обявилъ военно положение и почналъ да събира народното опълчение. Българскитѣ доброволци започнали да се готвятъ за предстоещата война. Но великитѣ сили се намѣсили въ избухналия конфликтъ, принудили турското правителство да накаже виновния командантъ на Бѣлградската крепостъ

и да започне преговори за удовлетворяване нѣкои отъ сръбскитѣ искания.

Къмъ срѣдата на юний въ Цариградъ била събрана конференция отъ великитѣ сили, която започнала да разглежда спора между дветѣ страни. Презъ септемврий конференцията наложила на Турция да разруши всички крепости въ Сърбия и да изсели всички турци въ срокъ отъ три месеца.

Сръбското правителство било доволно отъ постигнатия резултатъ и промѣнило политиката си спрямо Турция, като гледало да спечели нейното довѣрие. Поради тази политика то не можело вече да търпи въ своя територия българскитѣ бунтовници противъ турската империя и започнало да се отнася лошо съ доброволцитѣ, отъ които вече нѣмало нужда. Българитѣ не можели да очакватъ презъ зимата никаква помощ отъ Сърбия. На малки чети повечето отъ доброволцитѣ се промѣкнули въ своето отечество, за да презимуватъ въ своитѣ села. Нѣкои се прѣснали на работа изъ сръбскитѣ градове, най-решителнитѣ—около 200 души—заминали заедно съ Раковски въ Ромъния.

Въ Търновско населението било подготвено за въстание, и щомъ пристигнало тамъ известието за бомбардирането на Бѣлградъ, започнало да се готви за борба. Обаче турцитѣ открили заговора и потушили въстанието въ самото му начало.

Въ българския легионъ се събрали почти всички известни български войводи, самонадеяни борци, пазещи ревниво своята самостоятелностъ. Раковки, като главенъ началникъ на всички български войски, още въ началото забелязалъ, че въ тази вече голѣма военна частъ не ще може да се поддържа строгъ редъ, ако не се въведе строго едноначалие и военна дисциплина. Следъ грижлива подготовка, целеща да вгълпи въ умоветѣ на войводитѣ и момчетата необходимостта отъ едно общо началство, той поканилъ нѣколко граждани, на които предложилъ за утвърждаване така наречения „Статутъ за привременно българско началство въ Бѣлградъ“. Този статутъ билъ приетъ на 15 юний 1862 год. и уреждалъ едновластието така:

1. Привременното българско началство подъ председателството на Раковски и членове петъ граждани ще ръководи пълновластно работитѣ по всеобщото българско въстание.

2. То ще рашава всичко съ вишегласие.

3. Всѣки членъ има право да събере началството; въ заседанията трѣбва да има благочиние, като се избѣгватъ лични обиди и се уважаватъ чуждитѣ мнения; около взетитѣ решения да се пази пълна тайна; всички да се подчиняватъ

на председателя, който ръководи заседанията; протоколиранитѣ решения да се изпълняватъ веднага по начинъ, опредѣленъ отъ началството; членъ, който не изпълнява тия правила, се изключва отъ началството.

Привременното българско началство било посрещнато съ неудобрение както отъ старитѣ воеводи, ненавиждащи по навикъ всѣка властъ, тъй и отъ легионеритѣ, които смѣтали новата неограничена властъ еднаква съ турския яремъ. По-простичкитѣ българчета инстинктивно схващали, че безъ едно началство събранитѣ въ чужда държава въоръжени хора ще се изпокаратъ, ще станатъ опасни за обществения редъ, и сръбската властъ ще имъ се наложи. Обаче поученитѣ шумно спорили по теорията на командването, която, разбира се, никой не знаелъ. Отъ теорията спроветѣ преминали върху личността на Раковски, когото обвинили въ нескромностъ, защото се облѣкълъ въ особена началническа форма, защото отивалъ въ двореца на сръбския князь съ собственъ хубавъ фойтонъ, придружаванъ отъ малка свита, облѣчена въ българска форма. Никой не искалъ да признае, че официалниятъ представител на цѣлъ народъ въ една държава трѣбва да има какви да е външни белези, особено когато българската въоръжена сила за пръвъ пѣтъ се представява предъ чужда държава. Тѣзи спорове се разрастнали дотолкова, че между легионеритѣ избухнали остри вражди, които по-късно станали причина да се разтури легионътъ.

6. Свещенъ съюзъ между Ромъния и България презъ 1866 год.

Въ 1866 год. румънскитѣ революционери свалили отъ престола князь Куза. Дветѣ княжества—Влашко и Молдова, изпаднали въ голѣмо политическо затруднение, защото великитѣ сили и Турция не признавали извършения превратъ и имало опасностъ турцитѣ да изпратятъ войски, които да възстановятъ сваления князь. Влашкиятъ революционенъ комитетъ, като ималъ предъ видъ българската помощ на Сърбия въ 1862 год., решилъ да използва българската военна сила въ случай, че турцитѣ нахлуятъ въ княжествата. Въ ромънския революционенъ комитетъ влизали и много българи, живѣещи въ Влашко и Молдова. Ромънцитѣ образували и особенъ български комитетъ, чрезъ който искали да привлѣкатъ всички български изгнаници, както и цѣлото население въ самата България. Между българския и ромънския комитети билъ сключенъ „Свещенъ съюзъ“ за взаимна помощ. Образуваниятъ въ Букурещъ Централенъ таенъ революционенъ комитетъ се задължилъ да основе клонове въ Бѣлградъ и въ България. Комитетитѣ имали задача да подготвятъ общо въстание въ България съвмѣстно съ Ромъния.

Сърбия, Черна гора, Херцеговина, Епиръ и Албания, които ще се заловятъ за оръжието да извоюватъ назависимостта на България. Комитетитъ ще пращатъ проповѣдници въ България и чети въ Балкана, които да задържатъ по възможностъ повече турски войски, но ще вършатъ всичко съ знанието на ромънския комитетъ. Последниятъ се задължилъ да достави на българитъ въ началото всички необходими (пари, оръжие, бойни запаси, облѣкло и всѣкаква нравствена и материална помощъ) и да имъ помага и тогава, когато Ромъния стане съвсемъ самостоятелна.

Но скоро следъ това на ромънския престолъ билъ избранъ князь Каролъ I. Опасността откъмъ Турция минала и ромънцитъ престанали да мислятъ за българската свобода. Между това въ повечето ромънски градове вече били образувани български комитети и били записани много доброволци. Ромънското правителство заповѣдало да се разтурятъ комитетитъ въ Букурещъ, защото той можелъ да попрѣчи на добритъ отношения съ Турция. Обаче българитъ решили да продължатъ революционната работа тайно отъ ромънскитъ власти и дори се опитали да основатъ и нови комитети.

Трѣбва да се отбележи, че въ първия комитетъ не влизали първитъ водачи на българитъ въ чужбина Раковски и Панайотъ Хитовъ, които не били съгласни да се подчинятъ българскитъ действия на ромънския комитетъ. На предложението да събере 1,000 доброволци Раковски отговорилъ, че е готовъ да събере 10,000 души, ако ромънското правителство е съгласно да ги снабди съ всички военни потрѣби и да имъ даде български знамена, което би означавало, че тѣ сж българска войска. Ромънското правителство не приело тѣзи условия и затова прибѣгнало къмъ по-второстепенни лица, за да състави първия комитетъ.

Въ комитета не влизали и членоветъ на Българската ефория.

7. Българитъ въ Сръбско-турската война презъ 1876 год.

Въ 1875 г. херцоговинцитъ въстанали противъ злоупотрѣбленията на турската администрация и започнали борба за повече граждански права. Но съ течение на времето икономическитъ въпроси отстъпили на вторъ планъ и борбата станала политическа — за народна самостоятелностъ. Отъ всички държави въстаницитъ получавали материална и нравствена подкрепа, а отъ Русия пристигали въ Сърбия доброволци, които смѣтали, че тя ще отиде на помощъ на своитъ еднородци. Сръбското правителство пкъ смѣтало, че малкото княжество не може самичко да води война съ Турция и подпомогнало въстаницитъ, като гледало да не

дава поводъ за война. Но сръбскитъ народъ още отъ самото начало на въстанието настоявалъ, щото свободнитъ сърби незабавно да обявятъ война на Турция. И когато презъ пролѣтъта на 1876 г. херцоговинцитъ подновили борбата, общественото мнение се наложило на правителството, което на 20 юний обявило война на Турция.

Турцитъ разполагали само съ 230,000 души: а) Дунавски корпусъ 150,000 души; б) въ Босна, срещу въстаналитъ херцеговинци — около 20,000 души; в) по желѣзния пжтъ между Солунъ и Митровица — 10,000 души; г) срещу Черна гора — 20,000 души; д) въ Одринъ — около 30,000 души, по-големата частъ отъ които били изпратени въ България за потушаване избухналото презъ пролѣтъта въстание.

Въ мирно време Сърбия имала само 4,000 души постоянна войска (2 дружини, 2 ескадрона, 8 полски и 4 планински батареи, пионерна и понтонна дружини, обозно и санитарно отдѣления и артилерийска работилница). Въ военно време всички годни за военна служба мже постъпвали въ войската, но никой отъ тѣхъ нѣмалъ повече отъ 30 дневно обучение. Мобилизираната войска се състоела отъ 36 бригади по 3—6 дружини, 33 ескадрона и 40 батареи и нейната численостъ достигала до 100,000 души.

Сръбската войска била усилена съ около 5,000 руски доброволци, между които и много офицери, които поели командването на сръбскитъ части. Дори южната войска се командвала отъ руския генералъ Черняевъ. Руското правителство заявило, че ще пази неутралитѣтъ спрямо воюващитъ държави, но, подчинявайки се на общественото мнение, разрешавало отпускъ на ония офицери и войници, които заявявали, че желаятъ да отидатъ на помощъ на славянитъ въ Сърбия.

Сърбия получавала чувствителна помощъ и отъ поробена България. Българскитъ революционенъ комитетъ, като смѣталъ, че общото въстание въ България е вече достатъчно подготвено, изпратилъ четата на Христо Ботйовъ презъ Дунава, за да вдигне знамето на това въстание. Въ сжщото време българскитъ воеводи насочили своитъ четници къмъ сръбскитъ градове Кладово и Зайчаръ, гдето се образували чети за нахлуване въ България отъ западъ.

Сръбското командване предполагало да насочи главнитъ си усилия къмъ България, като очаквало голѣма помощъ отъ общото въстание въ българскитъ земи. Затова то давало пълно съдействие при образуване четитъ, като назначило особени офицери, които да приематъ пристигащитъ доброволци, да ги подслоняватъ, да ги снабдяватъ съ всичко необходимо и да ги обучаватъ.

Старитъ воеводи Панайотъ Хитовъ, Филипъ Тотю, дѣдо Ильо, дѣдо Иванъ Кулинъ и Симо Соколовъ били вече въ

Сърбия. Още въ началото на май българските емигранти отъ Ромъния започнали да пристигатъ въ Кладово и да образуватъ една чета подъ ръководството на Панайотъ Хитовъ. Четата била раздѣлена на 4 взвода, а всѣки взводъ — на десетки. Въ нея постъпвали доброволцитѣ, както пристигали — млади и стари, ученици и студенти, неуки земеделци и градинари, опитни бивши четници и нехващали оржие селяни и граждани. Веднага се пристъпило къмъ обучаването имъ, подъ ръководството на сръбски офицери, подофицери и войници. Къмъ срѣдата на май въ четата постъпили толкова много доброволци, че управлението ѝ станало невъзможно. Тогава воеводитѣ Панайотъ Хитовъ и Филипъ Тотю се спразумѣли и раздѣлили доброволцитѣ на две части. Тѣ знаели отъ опитъ, че нравствената спойка въ една чета зависи преди всичко отъ довѣрието на четниците къмъ воеводата, и затова предоставяли на самитѣ четници да си избератъ въ коя чета да постъпятъ. И дветѣ чети били раздѣлени по на 4 взвода, а взводоветѣ — на петдесетки и десетки. Отъ първата чета била опредѣлена една петдесетка подъ началството на Сидеръ Грънчаровъ, която на 12 юлий минала границата, за да се съедини съ четата на Христо Ботйовъ. Обаче преди още да влѣзатъ въ свръзка, четата на Христо Ботйовъ била разбита, а следъ това турцитѣ разпрѣснали и унищожили и четата на Сидеръ, като преследвали нѣкои групи чакъ до Тетевенския балканъ.

Въ началото на юний дветѣ български чети добили видъ на добре обучени войскови части, защото четниците извършвали военнитѣ упражненія. Нѣкои отъ тѣхъ дори избѣгвали да спятъ подъ покривъ, а нощували на открито, за да се приучатъ на трудния боенъ животъ.

Следъ първитѣ две чети въ Кладово и Зайчаръ били образувани още три. На 2 юний всички чети заминали за района на съсрѣдоточаването на сръбската войска. Въ Кладово били оставени ядра, които послужили да се образуватъ още две чети — на воеводитѣ Христо Македонски и Лазаръ Костовъ. После, въ време на самитѣ военни действия, били образувани още три чети, подъ командата на руски офицери — Райчо Николовъ (българинъ), воеводата Тодоръ Велковъ съ капитанъ Филиповичъ Зандрикъ и Тепавски. Обаче четниците не наричали офицеритѣ съ тѣхнитѣ чинове, а запазили българското название „воеводи“. Изобщо до края на войната броятъ на българитѣ, взели участие въ Сръбско-Турската война, постоянно се увеличавалъ и достигналъ до 3,000 души.

И така, сръбското командване въ началото на войната разполагало съ сили, по-големии отъ турскитѣ. То можело да използва това числено превъзходство, като настъпи въ Босна и Херцеговина, за да подаде ръка на въстаналото

население. Обаче то възприело другъ планъ за войната: сръбитѣ да се отбраняватъ на другитѣ фронтове, а съ главнитѣ си сили да настъпятъ въ България, да повдигнатъ тамъ въстание и следъ това да чакатъ намѣсата на великитѣ сили. Но милиционната армия не била годна за бързи настъпателни действия и българскиятъ народъ не билъ въ състояние да се вдигне срещу турцитѣ следъ жестокото потушаване на пролѣтното въстание въ Сръдна-гора. Трѣбва да се признае, че за това решение на главното командване повлияло и обстоятелството, че то искало да използва и българскитѣ доброволци, които предпочитали да се сражаватъ съ турцитѣ въ отечеството си. Дори то се боело да не би четитѣ да напустнатъ сръбската войска и да нахлуятъ самостоятелно въ България и затова имъ давало въ началото само по 5 патрона на пушка.

Сръбското главно командване разпрѣснало силитѣ си по цѣлата граница: а) Ибърска армия (20,000 души) — срещу Стара-Сърбия; б) Южна армия (40,000 души) — въ долината на Морава, срещу Нишъ; в) Тимошка армия (20,000 души) — срещу Видинъ. Къмъ тая армия били придадени и български чети; въ Зайчаръ — четата на дѣдо Иванъ съ 300 души отъ Видинско и въ Княжевацъ — четитѣ на Панайотъ Хитовъ — съ 500 души, на Филипъ Тотю — съ 450 души, на Соколовъ — съ 180 души и на дѣдо Ильо — съ 120 души.

На 20 юний Сърбия обявила война на Турция и южната армия веднага започнала действията споредъ плана. Тя настъпила въ три колони къмъ Нишъ, Бѣла-Паланка и Пиротъ, за да пресѣче главния пътъ на турскитѣ подкрепления отъ София. Обаче още на първия день главнокомандващиятъ генералъ Черняевъ забелязалъ, че сръбската войска не е годна за настъпателни действия и следъ осемдневно бездействие заповѣдалъ тя да се оттегли задъ границата.

Тимошката армия останала на мѣстото си. Българскитѣ чети, подкрепени съ една сръбска дружина, образували Каджбоазкия отредъ, подъ командата на руския майоръ Киреевъ. Сръбската дружина била разположена въ Ново-корито, а четитѣ — въ Петруша. На 20 юний майоръ Киреевъ получилъ заповѣдъ да настъпи съ отреда си къмъ границата, за да предотврати готвеното турско настъпление въ сръбска земя. Майоръ Киреевъ заповѣдалъ — четитѣ на воеводитѣ Панайотъ Хитовъ, Соколовъ и дѣдо Ильо да прогонятъ турския отредъ. На разсъмване четитѣ тръгнали по Коритска рѣка и на пладне стигнали въ Ново-корито. Следъ пладне тѣ настъпили къмъ границата и на 2 клм. отъ нея се развърнали въ боенъ редъ, въ срѣдата на който останала четата на Панайотъ Хитовъ, а вдѣсно и влѣво — четитѣ на Ильо и Соколовъ. Следъ половинъ часъ изпратенитѣ напредъ

патрули стигнали до граничния гребенъ, отъ който забелязали отстъпващитѣ нередовни турски войски и открили огънь по тѣхъ. Четитѣ скоро стигнали при патрулитѣ и сжщо открили огънь, но безъ да могатъ да поражаватъ турцитѣ, които били вече на повече отъ 2 клм., защото българскитѣ пушки биели до 800 кр. Воеводитѣ веднага схванали, че тая безполезна стрелба се дължи на впечатлителността на по-неопитнитѣ четници, които за пръвъ пжтъ влизали въ бой, и съ голѣми усилия сполучили да прекратятъ стрелбата и да накаратъ четниците да се окопаятъ съ помощта на тесацитѣ си.

Въ сжщото време турцитѣ насочили къмъ границата две дружини отъ Салашъ. Като излѣзли изъ Ливадски-колиби, тия дружини се развърнали въ боенъ редъ и открили огънь отъ 1,000 кр. Четниците спокойно очаквали турцитѣ да дойдатъ до мѣстата предъ тѣхнитѣ окопи, които можели да се обстрелватъ, и открили огънь по тѣхъ. Намѣсила се въ боя и сръбската дружина, която майоръ Киреевъ насочилъ къмъ Коритска-глава. Задъ нея, въ резервъ, била останена четата на Филипъ Тотю. Цѣли два часа турцитѣ останали приковани, безъ да могатъ да напреднатъ нито една крачка. Къмъ 18 ч. откъмъ колиби Куцаревци настъпили още две турски дружини, които се закрили въ близката гора. Въ сжщото време две турски батареи открили огънь по цѣлата позиция на отреда. Следъ половинъ часъ дветѣ дружини отъ гората изкочили на фланга на сръбската дружина, която се разколебала и напустнала позицията си на Коритска-глава, като увлѣкла и четата на Соколовъ, както и резерва (четата на Филипъ Тотю). Дружинитѣ, насочени срещу Кадж-боазъ, сжщо настъпили и обхванали отъ дветѣ страни останалитѣ на позицията две български чети, които на мръкване едвамъ успѣли да се оттеглятъ назадъ къмъ канаритѣ на в. Голашъ. Въ тоя бой само отъ четата на Панайотъ Хитовъ паднали около 70 четници, като по-тежко раненитѣ останали въ турски ржце. Въ тъмнинатъ дветѣ чети се оттеглили къмъ Майчинъ-кръстъ, гдето п. еношували, като се охранявали отъ 8 поста по 4 души.

Изпратенитѣ на другия день разузнавачи донесли, че другитѣ части отъ отреда сж отстъпили чакъ въ Петруша. Тогава воеводата повелъ дветѣ чети къмъ Ново-корито. Тамъ пристигнали други две сръбски дружини, на които било възложено да пазятъ прохода, а всички български чети получили заповѣдь да отидатъ въ Пандирало. Съ тѣхъ тръгнали и 25 души ранени, които не искали да останатъ въ болницата.

Отъ Пандирало четитѣ радостно настъпили въ българска земя — къмъ Бабина-глава, за да влѣзатъ въ корпуса на полковникъ Хърватовичъ, който се готвѣлъ да атакува Акъ-планина. Къмъ тѣхъ се присъединили четитѣ на Христо

Македонски (200 души) и на Найдень попъ Николовъ (127 новопристигнали доброволци), които бързали да взематъ участие въ войната и не искали да останатъ въ Кладово за обучение, както било нареждането отъ Главната квартира. При Бабина-глава четитѣ останали въ бездействие до 29 юний, когато сръбската армия се оттеглила къмъ границата.

Воеводитѣ на шесттѣ чети, за пръвъ пжтъ събрани заедно, сподѣлили своитѣ впечатления отъ войната. На всички правѣло силно впечатление неприязненото отношение на офицеритѣ, на които четитѣ бивали подчинени. Затова тѣ решили да изпратятъ молба до главнокомандващия да поеме лично ржководството на българскитѣ чети, да имъ даде уставъ и да ги изпрати по-скоро въ България. Генералъ Черняевъ уважилъ тая молба: назначилъ Панайотъ Хитовъ за главенъ воевода и имъ изпратилъ изработения отъ него законъ съ следнитѣ по-важни постановления:

1. Четитѣ ще воюватъ, докато умратъ за свободата на България; въ тѣхъ се приема всѣки здравъ християнинъ, който възприеме тая цель.

2. Четитѣ се раздѣлятъ на взводове и десетки и се управляватъ отъ избрания и утвърденъ главенъ воевода, комуто се подчиняватъ всички.

3. Воеводитѣ, офицеритѣ и трима четници съставятъ съветъ, който взема решения по устройството и действията.

4. Издайнитѣ, дезертъоритѣ, непоправимитѣ пияници и съзаклетнитѣ се наказватъ съ смъртъ.

5. Плячката се оценява така: едната половина отъ стойността ѝ се дава на четниците, а другата остава въ общата каса. Участвуващитѣ въ залавяне плячката се награждаватъ отъ воеводата.

На така устроенитѣ чети, които броели 1,100 души, била възложена задачата да навлѣзатъ въ България и да повдигнатъ въстание споредъ първоначалния планъ за войната.

На 29 юний четитѣ на Панайотъ Хитовъ, Филипъ Тотю, Найдень попъ Николовъ и Христо Македонски, съ по едно планинско орждие, единъ товаръ пушки и два товара патрони, тръгнали по разни пжтища за Берковица, за да минатъ и да разбунтуватъ колкото е възможно повече села. Деветъ дни четитѣ обикаляли селата на тоя заспалъ край, безъ да могатъ да повдигнатъ нито едно отъ тѣхъ, защото жителитѣ били крайно бедни и изплашени следъ турскитѣ жестокости при потушаване Априлското и по-раншитѣ въстания.

На 7 юлий тритѣ чети се събрали въ планината при Топли-долъ. Следъ еднодневна почивка съветътъ на воеводитѣ решилъ: четата на Христо Македонски да се насочи къмъ Пиротъ и да следи идващитѣ отъ София турски подкрепления; четата на дѣдо Ильо да се върне назадъ при

сръбските войски, защото воеводата се разболѣлъ, а македонците не желали да отидатъ въ други чети; четитѣ на Панайотъ Хитовъ и Филипъ Тотю да продължатъ движението къмъ Берковица.

На 8 юлий четата на Панайотъ Хитовъ нощувала надъ Влашко-село, а на 9 минала презъ него. Всички мѣже били готови да последватъ четата. И петдесеттѣ останали пушки били веднага разграбени. Воеводата изпратилъ единъ четникъ назадъ при сръбската армия, за да донесе още пушки. Четата била посрещната радушно и въ Чипровци. Следъ това тя продължила пътя си за манастира Св. Иванъ, защото се получило известие, че турска войска настѣпвала отъ Берковица за Чипровци. Четата заела манастира и околнитѣ канари, гдето заело позиция и планинското орждие. Турската походна колона, която идѣла отъ Бѣли-мелъ, била изненадана и обстреляна отблизу, та отстѣпила въ гопѣмо безредие задъ близкия гребенъ. Четниците се спуснали да преследватъ бѣгащитѣ сѣщо въ безредие, но воеводата ги настигналъ, построилъ правиленъ боенъ редъ, заповѣдалъ да излѣзе напредъ орждието и следъ това започнало редовно настѣпление. Турската дружина продължила отстѣпленieto и се спрѣла на следващия гребенъ. Четата настѣпвала по петитѣ на турцитѣ и, когато достигнала на 200 кр. отъ тѣхъ, спуснала се за ударъ на ножъ. Но въ това време турцитѣ се разбѣгали, защото на фланга имъ се явилъ Филипъ Тотю съ своята чета. Последниятъ бързалъ да се яви на помощъ, щомъ зачулъ гърмежитѣ при манастира. На напустнатата позиция турцитѣ оставили около 40 пушки на убити и ранени и много патрони. Четата имала 3 убити и 30 ранени. Тая блѣскава победа надъ турцитѣ била отпразднувана тържествено отъ жителитѣ на околнитѣ села, които се били стекли въ манастира.

На 10 юлий воеводитѣ узнали, че сръбската войска е отстѣпила отгатакъ границата. По-нататѣшното имъ оставане въ България щѣло да изложи само наслѣнието, безъ да допринесе нѣщо за общия ходъ на войната. Затова тѣ решили да се оттеглятъ къмъ сръбските войски. И наистина, Тимошката армия настѣпила презъ границата до Флорентинъ и принудила намиращата се срещу нея турска дивизия да отстѣпи къмъ Видинъ. Обаче турцитѣ получили подкрепления и настѣпили къмъ Зайчаръ. При Велики-изворъ сръбитѣ били разбити и принудени да отстѣпятъ. Въ тоя бой участвували и българскитѣ чети на дѣдо Иванъ и Лазаръ Костовъ, като последната била съвършено разбита при Връшка-чука.

И другитѣ чети взели дейно участие въ боеветѣ. На 6 юлий и 6 августъ въ боеветѣ при Връшка-чука и Велики-изворъ тѣ минали презъ Тимокъ и настѣпили къмъ Кула,

гдето имало силенъ турски гарнизонъ, и следъ горещъ бой съ него се върнали въ Брѣстовацъ. Четата на Христо Македонски взела участие въ боеветѣ около Княжевацъ и при една контъръ-атака на 19 юлий взела въ пленъ 18 турски войници. Само 4-а българска чета била унищожена при Новосело (Видинско). Тя имала задача да пази фланга на тимошката войска. Когато сръбитѣ били разбити при Флорентинъ отъ турскитѣ видински войски, въ бѣгството си презъ границата тѣ забравили да съобщатъ на четата въ Новосело и тя била обградена. Четниците нѣмали патрони. Само 50 души, които имали собствени револвери и ятагани, си пробивили пътъ презъ турцитѣ и отстѣпили къмъ границата. Останалитѣ около 200 души били избити заедно съ селянитѣ, които помагали на четата.

Следъ тѣзи боеве сръбскитѣ главни сили се съсрѣдоточили на укрепената позиция при Алексинацъ, а корпусътъ на полковникъ Хърватовичъ билъ оставенъ да пази посоката къмъ Княжевацъ. Турцитѣ получили нови подкрепления и на 24 юлий, следъ упоритъ бой, завладѣли Княжевацъ, като отблѣснали корпуса на Хърватовичъ.

На 12 българскитѣ чети стигнали при Св. Никола, а на 16 получили заповѣдъ да отидатъ въ Княжевацъ. Четата на Панайотъ Хитовъ била поставена на бърдото Арамлия, за да пази сръбския лѣвъ флангъ. На 19 сръбитѣ били принудени да отстѣпятъ и отъ тази позиция. Следъ тридневно бездействие турцитѣ започнали настѣпление къмъ Княжевацъ и принудили сръбитѣ да отстѣпятъ къмъ Баня. Заедно съ тѣхъ отстѣпила и четата на Панайотъ Хитовъ, която следъ това била изпратена отъ главнокомандващия въ манастира Св. Стефанъ, за да пази крайния лѣвъ флангъ на сръбската главна позиция при Алексинацъ.

Следъ като завладѣли Княжевацъ, турцитѣ не преследвали, а започнали да съсрѣдоточаватъ силитѣ си къмъ Нишъ, за да атакуватъ сръбската укрепена позиция откъмъ фронта. Турскитѣ части отъ Зайчаръ, Княжевацъ и Нишъ се събирали къмъ дѣсния брѣгъ на Морава, на линията Катунъ — ман. Св. Стефанъ. Въ сѣщото време корпусътъ отъ Митровица настѣпилъ къмъ лѣвия брѣгъ и съ бой завладѣлъ Тешица, дето построилъ мостъ за свръзка съ войскитѣ на отсрещния брѣгъ.

На 7 августъ турцитѣ атакували сръбската позиция, а, за да осигурятъ фланга си, изпратили три дружини срещу манастира Св. Стефанъ. Българската чета посрещнала настѣпващитѣ турци и, следъ като дала 18 убити и 34 ранени, се оттеглила къмъ Баня. Турската атака била отбита. Тогава турското командване решило да прехвърли по-голѣмата частъ отъ силитѣ си на лѣвия брѣгъ на Морава и да нанесе решителенъ ударъ на сръбския центъръ. Генералъ Черняевъ

навреме открил това турско намѣрение, привлѣкълъ къмъ Алексиначъ Ибѣрската армия и усилилъ частитѣ си на лѣвия брѣгъ съ войски, взети отъ дѣсния.

Между това, въ Цариградъ билъ направенъ превратъ и на престола встѣпилъ Абдулъ Хамидъ. Подъ натиска на великитѣ сили било сключено примирие и се започнали преговори за миръ. Но поради неприемливитѣ условия на дветѣ страни, войната започнала наново въ срѣдата на септемврий. Генералъ Черняевъ виждалъ, че турцитѣ вече имали голѣмо числено превъзходство и затова се обърналъ къмъ руския народъ за помощъ. Още къмъ края на августъ пристигнали много доброволци руснаци. Отъ тѣхъ и отъ българскитѣ чети била образувана руско-българската доброволческа бригада. При това командването на четитѣ било възложено на офицери, а воеводитѣ били съвсемъ отстранени. Това разпореждане на главното командване било посрещнато съ негодуване отъ българскитѣ четници, които заявили на воеводитѣ, че не желаятъ да носятъ името доброволци и че желаятъ да се оттеглятъ въ българскитѣ планини подъ командата на своитѣ воеводи. Обаче воеводитѣ ги посъветвали да се подчинятъ на заповѣдта и дори нѣкои отъ тѣхъ влѣзли въ дружинитѣ като прости четници.

Смѣсената руско-българска бригада се състоела отъ 2 руски батал., 2 български батальона, командвани отъ капитанъ Райчо Николовъ и майоръ Чилиевъ, единъ албански и единъ старо-сръбски батальони (по 400—500 души). За командиръ на бригадата билъ назначенъ рускиятъ полковникъ Медведовски. Тя била събрана на общъ лагеръ при Делиградъ и влизала въ състава на корпуса на полковникъ Хърватовичъ. На 8 септемврий войницитѣ положили клетва, че ще се биятъ до последна капка кръвъ за славянската свобода. Въ това време надъ тѣхъ се развѣвали две български и две сръбски знамена. На 12 септемврий бригадата била поставена на дѣсния флангъ на корпуса при сръбскитѣ батареи на Зубовацкитѣ височини.

Следъ подновяването на военнитѣ действия сръбското главно командване решило да започне общо настѣпление, като войскитѣ отъ дѣсния брѣгъ на Морава действуватъ демонстративно — за приковане противника, а войскитѣ отъ лѣвия брѣгъ да нанесатъ главния ударъ на турския лѣвъ флангъ. Въ този ударъ взела участие и руско-българската бригада. На 16 септемврий тя настѣпила заедно съ осемъ сръбски батальона и една батарея. Къмъ 11:30 часа войскитѣ отъ дѣсното крило стигнали до турската позиция, като българскитѣ дружини били въ срѣдата на бойния редъ: дружината на капитанъ Николовъ — въ първа линия, а другата — въ резервъ. Българитѣ настѣпили смѣло къмъ турскитѣ предни постове на гребена южно отъ Гредетинъ, прогонили

ги и подъ най-силенъ артилерийски огънь атакували и завладѣли турската главна позиция съ цената на около 400 души убити и ранени. Обаче сръбскитѣ батальони не атакували и нашитѣ дружини били принудени да отстъпятъ. Капитанъ Николовъ билъ раненъ и едвамъ сполучилъ да се избави отъ пленяване. Когато той настигналъ своята дружина, момчетата отъ радост го понесли на ржце.

На 24 септемврий бригадата набързо била изпратена въ Делиградъ, защото сръбското командване предполагало, че турцитѣ ще атакуватъ позициитѣ на дѣсния брѣгъ на Морава. Тя се движила почти бѣгомъ цѣли 32 клм. и стигнала навреме, но турцитѣ не атакували. На 26 септемврий въ Делиградъ било устроено тържество въ честь на руско-българската бригада. Следъ божествената служба генералъ Черняевъ лично раздалъ ордени за храбростъ на отличилитѣ се офицери и войници и произвелъ Райчо Николовъ въ чинъ майоръ.

На 30 септемврий полковникъ Медведовски билъ назначенъ за командиръ на Тимошката войска. Като смѣталъ руско-българската бригада за една отъ най-боевитѣ части, той поискалъ да се даде тя въ негово разпореждане. Подъ командата на подполковникъ Милорадовичъ бригадата била премѣстена въ Зайчаръ и заела охраната при Гъмзиградъ. Новиятъ командиръ на бригадата не можалъ да схване духа на своята частъ и започналъ да се отнася зле съ българитѣ-доброволци и да имъ налага тѣлесни наказания. Майоръ Николовъ, въ съгласие съ другитѣ български офицери, помолилъ подполковникъ Милорадовичъ да запрети на рускитѣ офицери и подофицери да биятъ войницитѣ и да предостави само на ротнитѣ командири да наказватъ провинилитѣ се съ наказания, които не уронватъ човѣшкото имъ достоинство. Безъ да се вгледа въ особения характеръ на българитѣ доброволци, командирѣтъ на бригадата не обърналъ внимание на това искане, смѣтналъ го за противодисциплинарно и заплашилъ съ разстрелване тѣзи, които биха посмѣли да се оплакватъ противъ налаганитѣ отъ старшитѣ наказания. Сжщия денъ той наказалъ нѣколко души съ по 50 и 100 удара съ прѣчка, което още повече озлобило българитѣ-доброволци. При това чуждитѣ офицери не се грижели за храната и облѣклото на своитѣ войници и тѣ останали въ късната есенъ полуголи.

На 16 октомврий, по интриги отстрана на рускитѣ офицери, билъ смѣненъ командирѣтъ на дружината — майоръ Райчо Николовъ, който се ползувалъ съ обичѣта на всички доброволци. Това ново предизвикателство накарало българитѣ офицери да напустнатъ дружината подъ предлогъ, че сж болни, а доброволцитѣ изпратили една депутация отъ петъ души да поиска връщането на любимия имъ командиръ,

който ги е устроилъ и водилъ дотогава въ боеветъ. Отношенията още повече се влошили, защото подполковникъ Милорадовичъ погледналъ и на този простѣпкъ като на бунтъ срещу началството и арестувалъ депутацията. Тази случка можела да има и по-лоши последици, но на 18 октомврий турцитъ завладѣли главната сръбска позиция при Алексинацъ, Джунишъ и Делиградъ и се започнали преговори за миръ. Руско-българската бригада била насочена къмъ Парачинъ. Вследствие жестокитъ наказания и постоянното заплашване съ разстрелване, по голѣмата частъ отъ доброволцитъ напустнали частитъ си и отишли въ Кладово. Тамъ тѣ оставили пушкитъ си, а сръбското началство заповѣдало да оставятъ и полускъсаното си военно облѣкло. Полуголи, българитъ доброволци напустнали Сърбия и се прехвърлили въ Влашко.

Дветъ български дружини, съ около 500 души, стигнали на 21 октомврий въ Парачинъ, отгдето били отправени на зимни квартири въ Крагуевацъ. Както доброволцитъ отъ дружинитъ, така и излизацитъ отъ болницитъ ранени, били съвсемъ изоставени отъ сръбското правителство. Само следъ енергичното застъпничество на руското славянско дружество правителството имъ отпуснало дрехи и имъ опредѣлило заплата по шесть франка на месецъ. Изобщо сърбитъ въ началото на войната възлагали голѣми надежди на българитъ доброволци и се отнасяли много добре съ тѣхъ, но къмъ края на войната и сръбскитъ войници и правителството започнали да завиждатъ на заслужената имъ слава, отнасяли се зле съ тѣхъ и дори ги обвинявали въ шпионство.

Следъ сключването на мира съ Турция, на 2 февруарий 1877 г., руско-българската бригада била разформирана. Останалитъ въ нея доброволци били премѣстени въ Смедерево, а после въ Кладово, отгдето презъ априлъ заминали за Пloeщъ, за да влѣзатъ въ Българското опълчение. Разпрѣснатитъ изъ Ромъния и Южна Русия доброволци също постѣпили въ опълчението и съставили ядката на нова българска войска

Г Л А В А І V

Самостоятелни борби на българитъ срещу Турция

1. Въстания

Българскиятъ народъ много пжти се е повдигалъ масово срещу Турция, понѣкога за политическа независимостъ, понѣкога за социална правда, а понѣкога противъ злоупотрѣбленията на разваленитъ чиновници.

1. Първото въстание било повдигнато около 1406 г. въ Северозападна България отъ синоветъ на последнитъ царе въ Търново и Видинъ. Вѣроятно тѣ сж успѣли да събератъ подъ знамената си всички войници на Видинското царство, защото султанътъ билъ принуденъ да изпрати отъ Одринъ многобройна войска подъ началството на сина си, а въ държавния центъръ Търново били взети особени мѣрки, за да се предотврати въстанието и въ тази областъ.

2. Къмъ срѣдата на XV вѣкъ българскиятъ народъ останалъ въ срѣдата на Европейска Турция и напълно подпомагалъ турскитъ военни предприятия. Въ кръстоноснитъ походи презъ 1443 и 1444 той се опълчилъ противъ друговѣрцитъ кръстоносци, които разорявали неговитъ земи.

3. Въ 1594 г. Унгаро-влашкитъ войски, подпомогнати отъ голѣмъ български отредъ, подъ командата на Баба Новакъ минали презъ Дунавъ. Но тѣ опустошавали и плячкосвали наредъ градове и села, поради което българскиятъ отредъ се отдѣлилъ, а турцитъ насочили къмъ Разградъ голѣми сили и ги принудили да се оттеглятъ презъ Дунавъ. Дубровнишкитъ търговци Павелъ Георгиевичъ и Соркочевичъ, които подготвяли въстание въ Търново, Варна, Провадия, Русе и Шуменъ, смѣтали, че въ Северна България ще се събератъ до 25,000 „най-храбри войници“, а около Търново — 1500 въоръжени конници и 5000 пехотинци. Тѣ искали отъ Баторий да изпрати оржжие, защото българитъ имали само саби и нѣколко лжкове и стрели. Поради враждебното отнасяне на власи и унгарци, българското население не се повдигнало. Но въ 1595 г. 2000 въстаници завладѣли цѣлото Софийско поле и провъзгласили за царъ единъ мнимъ потомъкъ на Шишмана. Турското правителство било смутено. То изпратило въ въстаналата областъ многочислена

войска, която разбила въстаналитѣ и прогонила въ Влашко около 60,000 българи.

Следъ това Павелъ Георгиевичъ и никополскиятъ първенецъ Тодоръ Балила сполучили да привлѣкатъ въ заговора за въстание владичитѣ, свещеницитѣ и по-сѣбуденитѣ селяни въ Шуменско, Русенско, Търновско, Ловчанско и Пловдивско. Презъ 1597 год. заговорницитѣ поискали помощъ отъ Австрия, но тя въ това време била увлѣчена въ друга посока и заговорътъ постепенно замрълъ.

4. Въ време на войната на австрийци и руси срещу Турция презъ 1689 г. австрийскиятъ генералъ Пиколомини съ малъкъ отредъ стигналъ до Косово поле. Българитѣ и сърбитѣ въстали и съ своитѣ чети подпомогнали австрийския отредъ да завладѣе Скопие, Щипъ, Велесъ, Качаникъ, Ипекъ и Призренъ. Но българитѣ били разочаровани, поради лошитѣ обноси на католическитѣ командири, и почнали да се оттеглятъ въ планинитѣ. Австрийцитѣ били изтласкани изъ Македония и Сърбия, а турцитѣ грозно мѣстили на въстаналото население. Много българи и сърби, водени отъ Ипекския патриархъ и владичитѣ, избѣгали въ Унгария.

5. Въ началото на XVII вѣкъ борбата противъ мюсюлманитѣ се водила отъ Испания. Между 1605 и 1608 г. славянскитѣ първенци отъ Македония, Босна и Херцеговина се обърнали къмъ Савойския дукъ за помощъ при готвеното въстание. Той изработилъ планъ за война въ съюзъ съ Испания и Персия, но този планъ не билъ одобренъ отъ испанския кралъ.

6. Въ 1615 г. Охридскиятъ архиепископъ Атанасий успѣлъ да подготви около 12,000 храбри бойци и се обърналъ къмъ Неаполитанския вицекралъ да издействува помощъ отъ Испания. Обаче испанскиятъ кралъ отложилъ въстанието, защото билъ заетъ въ борба съ пиратството. На 28 юний патриархътъ лично изложилъ предъ управителя на Палермо своя планъ за прогонването на турцитѣ отъ Европа, за което му били достатъчни само 5—6 хиляди испански войници, оржие за 15000 българи и снаряжение за 4000 конника. Този планъ не билъ изпълненъ, поради смѣната на управителя.

7. Въ 1688 г. българитѣ отъ Чипровското воеводство въстали подъ водителството на Георги Пеячевичъ. Това въстание заплашвало тила на турскитѣ войски, действащи срещу Австрия. Затова тѣ били обърнати срещу близката въстанала област и потушили въстанието съ голѣма жестокостъ. Бързото потушаване на това въстание попрѣчило на другитѣ области да въстанатъ.

8. Въ 1700 г. изолирано въстанала Търновската областъ подъ началството на Стоянъ воевода и неговата майка. Къмъ него се присъединилъ и воеводата Мирчо съ 1500 въстаници.

Турската войска била разбита и въстанието бързо се разпространявало. Правителството изпратило нова 75-хилядна войска, която съ грабежи, убийства и палежи изъ селата най-после успѣла да потуши бунта.

9. Следъ всѣка загуба на областъ и следъ всѣка война султанитѣ търсили нови спяхилъци за раздаване на отличилитѣ се войскари. Въ това време свободни участъци имало само въ Западна България, гдето по-рано никой не искалъ да отиде, защото тамъ турската колонизация била по-слаба, а освенъ това граничната областъ била по-изложена на нападения. Новитѣ спяхии пристигали въ спяхилъцитѣ съ преголѣми надежди за лесно забогатяване и съ всички привички и пороци на остарѣлия спяхийски институтъ. Населението било дотолкова потиснато отъ данъци, ангари и незаконни посегателства на имота, живота и честта му, че между 1835 и 1841 г. повдигнало редъ бунтове, които имали повече социална основа (Берковски, Нишки, Видински, Ломски и др.).

И така българскиятъ народъ е билъ винаги готовъ да въстане противъ турската държава, когато е имало кой да го поведе, когато Турция е била стѣснена отъ външни врагове или когато беззаконията сж ставали нетърпими. Въ всички въстания подъ знамената се нареждали почти всички годни за война мъже, като отъ малки области веднага се събирали по 2—5 хиляди въстаници.

2. Хайдуги

Въ края на XV вѣкъ българскиятъ народъ останалъ въ центъра на назадничавата турска държава. Отдѣленъ отъ по-напредналитѣ западни държави, той започналъ да забравя своето минало. Въстанията за добиване самостоятелна държава престанали. Българитѣ започнали да се наричатъ „християни“. Това допадало на гръцката патриаршия, която всѣкога е гледала да заличи всички следи на българската нация. Чрезъ добре организираното войниганство народътъ участвувалъ най-дейно въ всички турски войни. Турскитѣ султани и управници покровителствували искрено българския народъ, на който се основавала тѣхната военна сила въ Европа.

Това твърде голѣмо участие на българитѣ въ турския воененъ животъ не било достатъчно да задоволи ламтежа у народа за подвизи, защото той още не билъ загубилъ предишната си воинственостъ. При това войнитѣ ставали по-рѣдки и не можели да задоволятъ по-буйнитѣ младежи.

Отъ друга страна, следъ несполучливата обсада на Виена въ края на XVII вѣкъ, турската държава изживѣла последнитѣ си славни дни, започнала да упада и да губи завоюванитѣ въ Европа области и била принудена да се отрѣпне въ Балканския полуостровъ. Турскитѣ султани, както се каза, престанали да предводителствуватъ своитѣ

фанатични войски по бойнитѣ полета. Некадърни велики везири, назначавани за главнокомандващи, не можели да спечелватъ сърдцата на войниците, нито да замѣнятъ авторитета на свещената султанска власт. Забогатѣлитѣ войскари — еничари и спахии — сжщо загубили своята воинственостъ и предпочитали да използватъ земнитѣ блага, вмѣсто да воюватъ за исляма и рая. Най-после и подвластнитѣ християнски народи безъ желание давали своето военно съдействие на турцитѣ, защото започнали да смѣтатъ, че е осждително да воюватъ противъ своитѣ едновѣрци. Турцитѣ били недоволни отъ българитѣ още и затова, защото тѣ започнали явно да симпатизиратъ на турскитѣ врагове. Следъ несполучливитѣ въстания въ Западна България това недоволство още повече се усилило.

Между това още следъ първитѣ неуспѣхи на бойното поле въ Турция се започналъ упадъкъ, който се увеличавалъ следъ всѣка война: отъ загубенитѣ области пристигали спахии, останали безъ владения, които гърсѣли издръжка отъ държавата; неспособнитѣ управници товаряли останалото население съ непосилни данъци, събирани съ жестокостъ; чиновницитѣ грабѣли отъ населението за лично обогатяване, при което започнали да отнематъ правата на привилегированитѣ българи; правосждието се раздавало споредъ голѣмината на подкупа; турското население отдавало упадъка на християнитѣ; разяренитѣ господари потискали морално подвластнитѣ (обзоржжаване, ограничение вѣрскитѣ правдини); изобщо българскиятъ народъ билъ излюкненъ на непоносимо стопанско и нравствено потисничество; разюздани чиновници, спахийски и бейски синове плъзнали по селата, безъ да вършатъ каквато и да е държавна работа, а само за да живѣятъ на гърба на трудолюбивитѣ селяни; много жители напущали удобнитѣ си жилища край пѣтищата и премѣствали селата си въ непристѣпни мѣста, само да се отърватъ отъ тѣзи омразни посещения, които често завършвали съ поругание на семейната честъ.

Много отъ по-буйнитѣ и по-събуденитѣ българи не можели да понесатъ тѣзи несправедливи насилия и поругания, които оскърбявали тѣхното човѣшко достойнство, събирали отбрана дружина отъ въоръжени момци-юнаци и тръгвали изъ полята и планинитѣ да мѣстятъ за лични обиди или да защитаватъ своитѣ еднородци и едновѣрци отъ потисничество. Народътъ наричалъ тѣзи борци за честъ и правда хайдутитѣ,^{*} а турцитѣ ги наричали арамии.

Малкитѣ хайдушки чети се наричали съ имената на своитѣ воеводи. Тѣ бродили непрестанно отъ областъ на

^{*}) Хайдутитѣ въ онѣзи времена се наричали войницитѣ отъ свитата на маджарскитѣ и полскитѣ боляри. Въ началото на XVII вѣкъ така се наричали и унгарскитѣ гранични войници.

областъ, като предпочитали планинитѣ. Числото на дружинитѣ възраствало, когато животътъ на християнското население се влошавалъ отъ потисничеството на турскитѣ чиновници и беюве. Така презъ XVI и XVII вѣкове пѣтуването презъ българскитѣ земи станало опасно. Всички посланици на европейскитѣ държави въ Турция пѣтували придружавани отъ конвой, който билъ усилянъ при преминаване презъ гориститѣ и планинскитѣ мѣста, гдето обикновено върлували хайдушкитѣ дружини.

Въ народнитѣ пѣсни се споменаватъ имената на множество хайдушки воеводи: Манушъ, Страхилъ, Семко, Нино, Велко, Чавдаръ, Велчанъ, Дончо Ватахъ, Ненчо, Алтънъ Стоянъ, Сирма, Ради, Добре, Кара Танасъ, дѣдо Ильо, Кара Сѣби, Цеко, Петканъ, Детелинъ, Косеръ, Богданъ, Петко.

Хайдутитѣ се борѣли не за политически, а за човѣшки права. Тѣ преследвали жестокитѣ и алчни управници (административни и военни), убивали потисницитѣ, защитавали раята, женитѣ, девицитѣ отъ поругание на тѣхната честъ, борѣли се дори съ султанската войска, когато тя бивала изпратена да възстанови реда. Тѣ наказвали и ония българи, които за лични облаги ставали орждия на турскитѣ власти и потискали народа, а помагали на утрудения народъ и материално съ частъ отъ ограбеното отъ турцитѣ. По този начинъ хайдутството възпитавало у народа гордостъ, воинственостъ жажда за борба и за подвизи и подхранвало тѣзи военни добродетели, съ които отново се явилъ на сцената събудилиятъ се политически български народъ. Хайдушкитѣ дружини въ ония времена олицетворявали военната мощъ на българския народъ, и въ началото на борбитѣ за политическа свобода тѣзи дружини били единствената народна въоръжена сила.

Въ постоянна борба съ насилницитѣ турци, съ потеритѣ и съ турската войска се изработили неписани обичаи и правила на хайдутската тактика, за изпълнението на които хайдутинътъ давалъ клетва:

1. Хайдутската дружина не трѣбвало да бжде твърде многобройна; малкитѣ дружини имали по 5 момци, а голѣмитѣ — най-много до 50; дружината се набирала, като всѣки хайдутинъ отивалъ доброволно при избрания си воевода; много опитни войнигани следъ войнитѣ не искали да се предадатъ на спокоенъ и миренъ животъ и постѣпвали въ хайдушкитѣ дружини или сами образували такива; въ време на австро-турскитѣ войни толкова много войнигани напущали своитѣ отреди и отивали при хайдутитѣ, че султанитѣ били принудени да подканятъ кадитѣ да взематъ особени мѣрки противъ бѣгството.

2. Главатаръ на дружината билъ воеводата, който обикновено билъ човѣкъ надаренъ съ силна воля, твърдъ ха-

раakterъ, доказана храбростъ, голѣма опитностъ, — качества, съ които се издигалъ надъ обикновенитѣ хора. Трѣбва да се отбележи, че въ съзнанието на народа воеводата се отождествявалъ съ старовремскитѣ боляри, които командвали дружинитѣ на българскитѣ царски войски.

Изборътъ на воеводата по доказана способностъ и ловкостъ дотолкова билъ заседналъ въ народното съзнание, че е получилъ отгласъ и въ народнитѣ пѣсни. Въ една пѣсенъ се описва състезанието между „седемдесетъ и седемъ“ юнаци за воеводството на хайдушката дружина. На едно дърво тѣ окачили прѣстенъ и се изреждали да го свалятъ съ стрелба. Народниятъ пѣвецъ дотолкова идеализиралъ необходимостта отъ превъзходство на водача, та казва, че, следъ като никой отъ дружината не можалъ да свали прѣстена, дошла една девойка, която го улучила съ първия куршумъ отъ своята пушка бойлия. И продължава, че „станало чудо чудесийно — мома воевода да бжде на седемдесетъ юнаци, на седемдесетъ и седемъ“.

Съ своитѣ юнашки подвизи воеводитѣ се издигали въ очитѣ на своитѣ момци и завладявали въображението на народа, който идеализиралъ тѣхната дейностъ и ги смѣталъ за народни юнаци и герои. Споредъ народнитѣ пѣсни млада майка копнѣе първата ѝ мъжка рожба да расте и да порасте, за да стане воевода на юнашка дружина.

3. Воеводата се ползувалъ съ неограничена властъ надъ дружината. Доброволно подчинилитѣ се на неговата властъ хайдуги изпълнявали заповѣдитѣ му безъ противна речъ. Воеводата еднолично опредѣлялъ наказанието на провинения и самъ лично изпълнявалъ дори и смъртнитѣ присъди.

4. Помощникъ на воеводата и неговъ замѣстникъ, когато падне убитъ въ боя, билъ байрактарътъ, който трѣбвало да притежава всички качества на добъръ воевода; той развѣвалъ знамето на дружината пролѣтъ на Гергьовденъ и го свивалъ есенъ, когато започвала да пада шумата на гората. На хайдушкитѣ знамена често имало изображение на лъвъ, защото въ народнитѣ предания и пѣсни били запазни спомени за старото народно знаме.

5. Другарството, побратимството, вѣрността и предаността между хайдутитѣ на една дружина били развити до най-висока степенъ. Всѣки хайдутинъ билъ готовъ да жертвува живота си за своя другаръ; въ народнитѣ пѣсни винаги се говори за „дружина вѣрна, сговорна“ и се възпѣватъ най-характернитѣ случаи за спасяване другаръ, когато е изпадналъ въ беда.

Побратимството изобщо е било много разпространено въ България, но то е било най-разпространено между хайдутитѣ. То се извършвало съ клетва предъ кръстосани ножове „пушка бойлия“, „сабя дамаскина“. Побратимътъ билъ

длъженъ да бжде вѣренъ, да се жертвува за другия. Въ народнитѣ пѣсни сж отбелязани много случаи за самопожертвуване, за спасяване побратима отъ беда, за освобождаването му отъ тъмница, за укриването му съ години, докато заздравѣятъ полученитѣ въ боя рани. Въ пѣснитѣ се срѣщатъ и посестрими на хайдуги, които сжщо се жертвуватъ за своя побратимъ.

6. Хайдутинътъ обичалъ оржието си повече отъ всичко на свѣта; въ народнитѣ пѣсни той твърди, че неговата жена е пушката му „бойлия“; хайдутитѣ презирали мирния и спокоенъ животъ и винаги търсѣли опасни приключения; най-голѣмото нещастие за единъ хайдутинъ било да умре „на мека постеля“. Вѣоржжението на хайдугина било пушка „багатлия“, ятаганъ, сабя „френгия“, „чифте пищови“.

7. Материалнитѣ блага се смѣтали като най-опасна язва, която безчестѣла горския юнакъ; грабежътъ особено отъ беззащитното население билъ забраненъ подъ страхъ отъ смъртно наказание; позволенъ билъ само грабежътъ за отмъщение, и то отъ потисници турци или християни или отъ държавата (хазната); ограбеното се дѣлѣло справедливо между цѣлата дружина; само една малка частъ отъ ограбеното отивало за скромното поминуване на юнака, а съ останалото се подпомагали пострадалитѣ отъ турцитѣ бедни хора; въ народнитѣ пѣсни и предания сж запазени трогателни спомени отъ хайдушка благотворителностъ.

8. Хайдутитѣ водѣли най-цѣломъдренъ животъ; който посегнѣлъ на женска честъ, наказвалъ се съ смъртъ; повечето отъ хайдутитѣ започвали хайдутството само поради поругаване тѣхната семейна честъ отъ турцитѣ.

9. Хайдушко време се смѣтало лѣтото отъ Гергьовденъ до късна есенъ; щомъ започвала да пада шумата на гората, воеводата разпускалъ дружината, като опредѣлялъ мѣстото и деня, въ който юнацитѣ да се събератъ следващата пролѣтъ; презъ зимата юнацитѣ живѣели при своитѣ домашни, а най-известнитѣ и търсенитѣ отъ властта — своитѣ укриватели; смѣли хайдуги прекарвали зимата въ веселие изъ голѣмитѣ градове, а нѣкои се осмѣлявали да отиватъ дори и въ Цариградъ.

10. Въ постояннитѣ борби съ изпращанитѣ срещу тѣхъ потери и редовни войски хайдушкитѣ дружини действували партизански; най-голѣмото изкуство на воеводата било да скрие следитѣ на отстъпващата малка дружина и да се появи ненадѣйно въ друга, съвсемъ отдалечена областъ; за залавяне царската хазна дружината устройвала засада въ най-опаснитѣ и гористи мѣста и такова предприятие винаги сполучвало; за залавяне нѣкой бележитъ мѣстенъ потисникъ

хайдушките дружини нападали ненадѣйно и самитѣ имъ жилища, повечето пжти пощемъ.*)

11. Хайдутинѣтъ не се бои отъ смъртта, защото предварително се е сродилъ съ нея. Ако не падне въ ржцетѣ на враговетѣ, той ще бжде убитъ въ планината и гарванитѣ ще кълвятъ „чернитѣ“ му очи и „бѣлитѣ“ му меса („орлитѣ му сж сватове, гарванитѣ — кумове, свракиитѣ — свахи“ н. п.)

12. Хайдутинѣтъ въ пленѣ не се предавалъ не само защото пленника очаквала мжченическа смъртъ, но защото пленничеството се смѣтало за най-голѣмъ позорѣ.

Съ своитѣ геройски подвизи, съ чуднитѣ си обичаи и обноски хайдутитѣ спечелили любовта на потиснатото българско население, което виждало въ тѣхъ не само свои закрилници, но и хора издигнати, ламтещи за подвизи, работещи за общо благо, — хора юнаци въ най-идеалния смисълъ на тази дума — хора войници. Тази любовъ е отразена най-добре въ народнитѣ пѣсни. Народнитѣ пѣвци отъ онази епоха виждали у хайдутитѣ българската воинственостъ и съ симпатия описвали въ своитѣ пѣсни идеализирания български воененъ духъ. Въ многото хайдушки пѣсни сж описани животѣтъ на горскитѣ юнаци, обичаитѣ имъ, облѣклото, оржжието и снаряжението, тактиката и бойнитѣ имъ подвизи. Народната фантазия е отишла още по-далечъ, като отбелязва и жени, влѣзли въ хайдушка дружина отъ жажда за подвизи, байрактарки, които даватъ добри съвети на воеводитѣ си, сестри, отиващи следъ братята си въ планината, млади булки, които спасяватъ близкитѣ си отъ влажни тъмници и пр.

Много хайдушки дружини сж взели участие въ всички сръбски въстания между 1803 и 1806 години. Тѣзи дружини дали кадѣра на по-сетнешнитѣ въстанически или бунтовнически чети, които вече имаха политически задачи. Най-последно хайдутството въ чистата си форма сжществувало чакъ до

*) Петко воевода съ своята чета върлувалъ въ Източна Тракия. Той се сприятелилъ съ бея на селата Коюнѣ-тепе и Акж-ходоне (Кешанско) и презъ 1870 год. му поржчалъ да му закупи въ града оржжие и бойни припаси. Беятъ, обаче, решилъ да го предаде на властѣта, когато дойде да си получи купенитѣ нѣща. Въ Коюнѣ-тепе била устроена засада отъ околнитѣ черкези, но Петко воевода успѣлъ да измами засадата и да се измъкне невредимъ изподъ нейнитѣ изстрели. За отмъщение презъ пролѣтъта на 1871 г. воеводата нападналъ и изгорилъ селото Коюнѣ-тепе (200 къщи) и избилъ много отъ жителитѣ черкези. Следъ това обявилъ, че ще бжде убитъ всѣки работникъ, който излѣзе отъ чифлика на бея въ полето. Стадата били откарани отъ него къмъ Кешанѣ и чифликѣтъ запустѣлъ. Презъ юлий било опожарено и селото Акж-ходжа (30 черкезки къщи). Най-последно чифликѣтъ билъ напустнатъ и отъ арнаутската стража, която се боела да се противопостави на хайдутитѣ. На следната година беятъ потърсилъ пакъ приятелството на Петко воевода, което изкупилъ съ 3,000 жълтици.

Освободителната война, въ която участвували и нѣколко хайдушки дружини.

Турската властъ събирала потери за преследване хайдушкитѣ чети, а когато това срѣдство не можело да унищожи хайдутството въ една областъ, срещу дружинитѣ се изпращала и редовна войска. Борбата съ хайдутитѣ била трудна, защото тѣ познавали всички скришни пжтеки въ планинитѣ и горитѣ и следъ всѣко обграждане се прѣскали, за да се събератъ отново на опредѣленото отъ воеводата сборно мѣсто.

3. Чети

Къмъ срѣдата на XIX вѣкъ, при порастналото народностно съзнание, хайдутството вече не задоволявало жаждата на българския народъ за свободенъ политически животъ. По-опитнитѣ хайдушки воеводи постепенно ставали срѣдище, около което се събирали всички дейци за освобождението на България отъ турското робство. Много повече българи се стичали подъ знамената на воеводитѣ, готови да се борятъ съ оржжие въ ржка за свободата на отечеството. Въ съседнитѣ страни—Сърбия и Влашко—започнали да се образуватъ чети много по-голѣми отъ хайдушкитѣ, които нахлували въ България, добирали се до Балкана и всѣвали ужасъ у мохамеданското население, администрацията и войската. Турското правителство често бивало принудено да води дълга и трудна партизанска война, докато разпрѣсне появилата се въ дадена областъ чета. Разпрѣснатитѣ четници по разни пжтища отново се събирали въ съседнитѣ княжества, презимували тамъ и още на следващата пролѣтъ пакъ нахлували въ България.

Четитѣ се образували само по починѣ на воеводитѣ. Докато въ хайдушкитѣ дружини постѣпвали преимуществено млади момци, въ бунтовническитѣ чети обикновено имало и по-възрастни хора. Често младъ воевода ималъ въ своята чета 16—19 годишни юноши и 55 годишни зрѣли мжже. Воеводитѣ радостно приемали въ своитѣ чети бивши хайдутитѣ, защото виждали въ тѣхъ носители на бойна опитностъ и най-ревностни изпълнители на хайдушкия законъ. Тѣ служели за примѣръ на по-неопитнитѣ съ своитѣ обноски съ другаритѣ и съ воеводата. Стари воеводи, когато нѣмали своя чета, постѣпвали въ друга като прости четници и бивали най-примѣрни подчинени на по-младия воевода.

Всѣки воевода действувалъ по свои разбирания и съвсемъ самостоятелно, но всички преследвали едни и сжщи цели—да повдигнатъ духа на народа, да проповѣдватъ свободата, да разстройватъ турската държава и да мѣстятъ на потисницитѣ бейове и чиновници. Бавно, но сигурно четитѣ

постигали тѣзи цели. Всѣка година все повече младежи се увличали отъ тѣхнитѣ подвизи, забѣгвали отъ България, влизали между четниците и започвали да живѣятъ нерадостния изгнанически животъ въ чужбина, посрѣдъ лишения отъ всичко. Презъ зимата тѣ обикновено гладували и жадно поглѣщали разказитѣ на каленитѣ четници за свободния и пълненъ съ подвизи животъ изъ роднитѣ планини. Всички съ нетърпение очаквали пролѣтѣта, копнѣещи да влѣзатъ въ първата чета, която ще прехвърли Дунавъ, за да шета цѣло лѣто изъ България. Съ упоритѣ трудъ тѣ гледали да спечелятъ нѣкоя пара и неси дояждали, за да спестятъ нѣщо и да си купятъ оръжие, което въ ония времена не било тѣй достъпно за сиромашката кесия.

Многочисленитѣ чети заприличали на военни единици и воеводитѣ се погрижили да намѣрятъ сръдства за поддържане дисциплината. Тѣ смѣтали, че материалниятъ знакъ на военния човѣкъ е форменото военно облѣкло и затова се грижели за него като за оръжието. Между четницитѣ постепенно се изработила следната четническа униформа: мундиръ отъ сиво-жълтъ шаекъ съ права зелена яка, съ три реда жълти металически копчета, съединени съ зеленъ гайтанъ, както сж жгутитѣ на сегашния гвардейски мундиръ панталони отъ сжщия шаекъ съ широки зелени лампаси понѣкога коленетѣ се обшивали съ кожа, за да не се кжсатъ отъ стрелбата на колѣне; черъ или бѣлъ калпакъ отъ агнешка кожа съ зелено дъно и пришитъ отпредъ метадиически лѣвъ, изправенъ на заднитѣ си крака върху полумесець и държещъ въ преднитѣ крака мечъ и знаме; опинци, бѣли навуца и черни върви, които се навивали най-грижливо на кръстъ. Онѣзи четници, които нѣмали сръдства да се снабдятъ съ пълно униформено облѣкло, поставяли на цивилното си облѣкло нѣкои отъ униформенитѣ знакове (лампаси на панталонитѣ, лѣвче на обикновенитѣ шапки и пр.). Воеводитѣ по традиция носѣли по-скжпи дрехи, понѣкога обшити съ сърма. За четитѣ на Хаджи Димитъръ и Стефанъ Караджа билъ доставенъ по-хубавъ шаекъ отъ Русе.

Четницитѣ сами се снабдявали съ пушки—кой каквато система намѣри. Понѣкога воеводитѣ се нагърбвали съ обща доставка и тогава се предпочитали системитѣ „Винчестеръ“ и „Мартини“. Всѣки четникъ се грижелъ да се снабди съ достатъчно патрони за своята система пушка, защото въ време на действията не можело да се очаква какво снабдяване съ бойни припаси. Нѣкои четници успѣвали да се снабдятъ и съ пищови револвери, саби и ками. Снабдяванетоъ съ пушки било извънредно трудно не само поради скжпотията, но и защото то ставало тайно отъ властитѣ. По-лесно било за четника да се снабди съ пистолетъ, кама и сабя, защото тѣ били по-евтини и по-лесно се укривали

Всѣки четникъ трѣбвало да има още и следнитѣ най-необходими предмети: торба за вещитѣ, която се носѣла на гърба, кожена паласка за препасване презъ кръста, патрон-ташъ за препасване презъ рамото, тенекиенъ сждъ за вода, тенекиена кутийка съ масло за пушката, навосъченъ платъ и памучна лента за превръзване ранитѣ, малко лѣкарства (обикновено хининъ и мента), единъ кжсъ чистъ пчеленъ воскъ за утоляване глада, котле за храна, малка лопата за самокопане.

Всѣка чета имала знаме отъ коприненъ платъ съ бродиранъ на сръдата лѣвъ, изправенъ на заднитѣ си крака и държещъ знаме и сабя въ преднитѣ. Отгоре на лѣва имало надписъ „свобода или смъртъ“, който вече подчертавалъ политическия характеръ на четитѣ. Знамето на Стефанъ Караджата имало надписъ отъ дветѣ страни: надъ лѣва — „на оръжие, мили братя“ и отъ другата страна — „за вѣра и независимостъ“. Въ тѣзи надписи личи новата целъ на четническото движение — да се повдигне всеобщо въстание противъ турското управление. За въстаницитѣ презъ 1876 год. били приготвени зелени копринени знамена съ извезанъ на сръдата разяренъ коронованъ лѣвъ, тѣпчещъ съ нозетѣ си турско знаме съ полумесець.

Хайдушкиятъ неписанъ законъ се изпълнявалъ точно и отъ въстаническитѣ чети. Воеводата ималъ неограничена властъ надъ всички „момчета“, които му дължели доброволно пълно подчинение. Пръвъ помощникъ на воеводата и неговъ замѣстникъ, когато падне въ боя, билъ знаменосецътъ, който се ползувалъ съ сжщата почитъ. По-голѣмитѣ чети имали още писаръ и касиеръ.

Воеводитѣ не признавали надъ себе си никаква властъ. Свободниятъ но пълненъ съ опасности животъ въ поробена България имъ давалъ самочувствието на пълни господари и възпитавалъ у тѣхъ твърда воля, силенъ характеръ, способностъ къмъ бързо ориентиране при най-трудна обстановка, презрение къмъ чуждата властъ, страсть къмъ командване, военни хитрости. Само съ тия качества можемъ да си обяснимъ какъ хаджи Димитъръ се е налагалъ на много по-издигнати отъ него хора въ четата му — учители, голѣми търговци, писатели, бивши воеводи и пр. И наистина, само единъ човѣкъ съ желѣзна воля е можелъ въ онова трудно време да образува въ чужда държава цѣла войскава часть отъ 120 души, на която той е билъ и офицеръ, и хазна, и интендантъ, и лѣкаръ, и държавно правителство — водачъ въ пълния смисълъ на тази дума.

Помежду си воеводитѣ живѣели като побратими и взаимно се уважавали. Въ това отношение воеводитѣ Хаджи Димитъръ и Стефанъ Караджа ни сж оставили примѣри за солидарностъ и другарство, които сж свойствени само на дър-

жавни войски съ точно установена военна иерархия и солидно военно възпитание. Двамата побратими съединиха своите чети и командваха съвместно въ три люти боя, безъ каквото и да е разногласие помежду имъ.

Въ постоянните срещи съ потеритъ и редовната турска войска воеводитъ добивали тактическа опитност, която сподѣляли съ своите момчета, като имъ разказвали подвизитъ на воденитъ отъ тѣхъ чети и епизоди отъ срещитъ имъ съ турцитъ. Най-важното тактическо правило било „да се стреля на месо“, т. е. да се дочаква врага на близко разстояние и да се стреля върно, като се пестятъ патронитъ. Обикновено четитъ бивали обграждани отъ по-многочислени врагъ, но се съпротивявали геройски съ огънь и сѣчь до мръкване, следъ което се промъквали презъ вражеската стража и гледали да скриятъ следитъ си. Пжтували само нощно време. Денували въ скрити мѣста, охранявани отъ двойна стража (близка и далечна). Въ опасни мѣста воеводитъ не мигвали, а бодърствували заедно съ стражата.

Въ 1867 год. Раковски се опиталъ да тури редъ въ четническото движение, защото безредното действие на воеводитъ отъ една страна повдигало сводлюбивия духъ у народа, а отъ друга българското население започнало да се бои отъ четитъ, защото, щомъ се появѣла чета въ нѣкоя област, турцитъ изпращали свещу нея много редовни и нередовни войски, които гнетѣли мирното население, като го обвинявали, че то укривало бунтовницитъ и ги снабдявало съ храна. Раковски написалъ „Законъ за българскитъ народни бунтовнически чети“. Още отъ самото заглавие се вижда, че той е ималъ предъ видъ новото хайдутство съ политически цели. Въ 16 членъ на този законъ сж предвидени длъжноститъ на четницитъ и правата на воеводитъ*).

*) „Четата се управлява отъ воеводата и знаменосеца, който е подъ негова заповѣдъ; воеводитъ биватъ първостепенни, второстепенни и третостепенни; първостепененъ воевода може да образува нова чета въ Балкана и да ѝ назначи воевода; воеводитъ се подчиняватъ на главния воевода и подъ страхъ на смъртно наказание трѣбва да се явятъ на онова мѣсто, гдето ги е повикалъ той; воеводитъ държатъ точенъ списъкъ на своитъ четници; тѣ ги преглеждатъ за да видятъ дали сж здрави, дали нѣма между тѣхъ нѣкой турчинъ; „болнитъ отъ „свѣтски“ болести се изключватъ; който пожелае да постъпи въ една народна чета, трѣбва съ клетва да се откаже отъ пианство, лъжа, кражба въ дружината и развратъ; трѣбва да слуша воеводата и байрактаря и да не причинява несъгласие чрезъ раздоръ, клюка и клевета; да се задоволява съ опредѣлената отъ воеводата заплата и да не напуска четата безъ позволение отъ него; да положи следната клетва; „Заклевамъ се днесъ предъ Бога, честния кръстъ и Светото Благовѣстствуване, че ще издържа и изпълня всички свети обязанности, които ми се съобщиха и четоха въ закона. Свѣтлото слънце нека бжде свидетелъ на моята клетва, храбритъ юнаци съ остри ножове да бждатъ мои казнители въ моето престъпление“. Върховното началство въоръжава четитъ и имъ помага да минатъ въ България; ако се срещне чета неизпратена отъ главния воево-

При съставяне закона Раковски не е държалъ смѣтка за отбелязанитъ по-горе качества на старитъ воеводи. За това членоветъ, които се отнасятъ до подчинението на по-висша власт, не били изпълнявани.

Единъ отъ най-опитнитъ воеводи, Панайотъ Хитовъ, по-късно съставилъ „Правила върху начина какъ да се ръководятъ горски чети“, отъ които се вижда, че той ималъ правилни практически знания по военното дѣло, познавалъ и психологията на българския боецъ, и особеноститъ на партизанската война**).

да, да се унищожава; който дигне ржка противъ воевода, знаменосецъ или четникъ, наказва се съ смъртъ.*

**) „1. Хайдушката чета се съставя отъ другари, решени да мратъ за правдата, между които трѣбва да има опитенъ предводителъ; най-опитниятъ четникъ се избира за байрактаръ; ако четата е малка, до 12 момци, воеводата и байрактарътъ сж единственитъ началници; ако момцитъ сж повече, на всѣка петорка се назначава единъ опитенъ четникъ за водачъ и единъ писаръ (четата на Хр. Македонски имала още подвоевода, фелдшеръ и комисаръ (интендантъ)).

2. Воеводата и байрактарътъ снабдяватъ четницитъ съ пушки и саби или ятагани, съ цѣрове и инструменти за вадене куршуми отъ ранитъ; тѣ трѣбва да научатъ момчетата да не пианствуватъ, да действуватъ съ оржието, да се препасватъ добре, да си обуватъ царвулитъ, да разглобяватъ, почистватъ и сглобяватъ пушката, да си приготвятъ патрони, да пестятъ хлѣба и бойнитъ припаси, да стрелятъ въ цель.

3. Четницитъ не трѣбва да се каратъ и обиждатъ помежду си; воеводата разрешава спороветъ, а писарътъ отбелязва въ книгата грѣшкитъ; воеводата търпеливо поправя грѣшкитъ и непоправимитъ наказва съ смъртъ.

4. При тръгването трѣбва да има планъ кжде ще се зимува; четата трѣбва от време-навреме да мѣни мѣстото си, за да не омръзва на населението; четата се движи само нощемъ, а денува на скрити мѣста; избира си позиция за въ случай на изненада; поставя си близка и далечна стража и особенъ човѣкъ, който да ги смѣнява и провѣржава; ако се появи неприятелъ, тѣ даватъ знакъ или стрелятъ; при денуването всички оставатъ неподвижни, скрити, отиватъ по нужда само на опредѣленото мѣсто, ако нѣма наблизу вода — не ядатъ много, ако нѣма храна — пристѣгатъ си пояситъ; въ гора се денува въ края, а въ поле търсятъ трапища и се оградятъ съ дупки противъ конницата; воеводата пресмѣта добре разстоянията, за да нѣма съсипателни преходи; четницитъ вървятъ на петорки единъ задъ другъ, не говорятъ, не кашлятъ, не пушатъ, пазятъ да не блести оржието имъ на луната; когато се минава презъ открито мѣсто, изпраща се единъ четникъ напредъ на пушеченъ изстрелъ, следъ него вървятъ други двама, а следъ тѣхъ — останалитъ, раздѣлени на две части на пушеченъ изстрелъ една отъ друга; въ дъждовно време не се пжтува, защото четата оставя следа; да не се спира при придошли рѣки; когато предстои бой, четата да застава така, че вѣтрътъ да духа въ гърба; при преминаване презъ тѣснини и рѣки, да се изпращатъ напредъ разузнивачи, за да не попадне четата на скрита потеря.

5. Въ боя лекораненитъ се превързватъ сами, тежкораненитъ се оставятъ на безопасно мѣсто съ стража; който падне въ пленъ, не трѣбва да съобщава на врага нищо за другаритъ си, нито за действията на четата; а воеводата трѣбва да гледа да го освободи или да залови пленници за обмѣна.

Революционните комитети постепенно насочвали своята политика към общо въстание в България и започнали да се противопоставят на отделните чети, които пакостели на населението. Обаче старите дейци, воеводити, не възприемали така лесно новата тактика, която и самите членове на комитета смътно схващали. Докато комитетът не предприемал нищо в България и се занимавал само с висша политика, воеводити смътали, че народният дух тръбва да се крепи и че тръбва да се поддържа повдигнатото вече воинствено настроение у младото поколение. Затова те държали под свое влияние жадните за борба младежи в чужбина и се готвели отново да минат от татък Дунава, въпреки възбраната на комитета. През пролетта на 1867 година в България минал Филип Тотю с 85 момчета; през лятото се подвизавал в Стара-планина Панайот Хитов с байрактар Васил Левски; в същото време четата на Българов се опитала да навлезе от Сърбия в Западна България, но била издадена от сърбите. Турците лесно успели да ограничат влиянието на тези отделни чети***).

6. Турски чети, щом се намърят на сгода, да се нападат и изтръбват; събирачите на данъците, ако сж несправедливи към населението, да се преследват от каквато народност и да сж.

7. Воеводата тръбва да избъгва боя; четниците тръбва да си пазят воеводата да му не дават да се излага на опасност заедно с тях; ако той бжде убит, замъства го байрактарът.

8. На скришно мѣсто четата тръбва да има склад от храни и бойни припаси; най-добре се запазва ръжено брашно малко усолено; получаваните от друго мѣсто храни да се опитват да не сж отровени.

9. Който открадне нѣщо от дружината, наказва се с смърт.

10. Пляката се дѣли справедливо.“

***) В 1868 год. минали през Дунавъ съединените чети на воеводити Стефанъ Караджа и Хаджи Димитъръ, които сж упоритата си съпротива направили най-силно впечатление както на турските военни и административни власти, тъй и на българския народъ. Двете чети още през зимата се събрали в една мушия, гдето Иванъ Христовъ, бившъ поручикъ отъ руската армия, ги обучавалъ на военното дѣло. Хаджи Димитъръ и Стефанъ Караджа се споразумѣли да действуватъ заедно, докато достигнатъ Балкана, като първиятъ билъ признатъ за главенъ началникъ, но и вториятъ запазилъ своите воеводски права. Побратимството осигурявало пълно единоислие въ командването, и двамата воеводи просто се допълняли: бившиятъ легионеръ Хаджи Димитъръ представявалъ знанието и ума, а Караджата—въодушевението и заразителната храбростъ.

Съединените чети представлявали внушителна военна сила отъ 120 души фанатизирани бойци. За две нощи тя се прехвърлила отъ чифлика Петрошани презъ Дунавъ и поела пътя къмъ Стара-планина. Още при преминаването презъ Дунавъ голѣмата чета била открита отъ турската стража, която вдигнала тревога. Четата минала презъ Сарияръ и стигнала до Караисенскитъ лозя, следвана отблизу отъ набързо събраната потеря.

Воеводата избралъ позиция по словетъ на крайнитъ лозя; момчетата си приготвили пусия сж малките лопатки и спокойно очаквали врага. Сутринта свищовскиятъ кѣрагасж сж конните си стражари и

4. Комити

Къмъ срѣдата на XIX вѣкъ в Турция настанали спокойни времена. Отъ 1829 година дори до Кримската война настѣпилъ миренъ периодъ сж относителенъ редъ и спокой-

около 1000 души турци отъ Акчаръ и Върбовка се приближилъ до позицията на четата и започналъ да я обкръжава. Воеводити спокойно дали последните си нареждания за боя, като предупредили шеговито момчетата да стрелятъ само на месо, „защото нѣмаме царщина да ни праща джепане“.

Докато първите потери се приближавали, започнали да пристигатъ подкрепления — караисенскитъ турци и редовна войска отъ Свищовъ. Главатарътъ на свищовскитъ конници билъ убитъ, но, насърчени отъ своята многочисленостъ, турците започнали да налитатъ. Воеводата далъ сигналъ сж тръба и 120 пушки започнали да косятъ приближилите се турци. Започнала се ожесточена огнева борба, която продължила до вечерята, но турците не посмѣли да атакуватъ. Въ тъмно момчетата по старъ хайдучки обичай погребали само главите на убитите си другари, за да не ги разнасятъ турците изъ селата побити на колове, както обикновено правили, за да устрасаватъ народа. Следъ това четата се промъкнала презъ турската стража и продължила пътя си къмъ Стара-планина. Турците успѣли избѣгването ѝ и тръгнали по нейните следи.

На размъване, докато воеводата да избере позиция в една горичка при Долна Липница и момчетата да почнатъ да се окопаватъ, четата се видѣла обградена отъ русенската и свищовската стражи, следъ които пристигнала и потерата. Горещъ огнени бой закипѣлъ около четата. За да се предпазятъ отъ най-приближените турски групи, които залегнали на удобна стрелкова позиция задъ кръстците, нѣколко четници пропълзѣли и подпалили кръстците. Четата се държала юнашки до вечерята. Благодарение на добрите закрития тя имала само единъ убитъ и двама ранени. Между последните билъ и Караджата, който превързалъ раната си, безъ да бжде забелязанъ отъ момчетата, и продължилъ да ръководи боя, като че ли нищо не се е случило.

Презъ нощта четата пакъ се измъкнала и осъмнала около Вишовградъ. На размъване турците заели една горичка, която била много удобна за отбрана. Воеводити решили да атакуватъ турската предна стража и четата сполучила да завладѣе тази позиция. Скоро пристигнали и главните сили на турците и обградили четата. Тѣ се приближили твърде много и гжстити имъ вериги въ този бой извадили отъ строя 27 четници. Силна буря прекратила боя.

Следъ като се мръкнало, четата пакъ се впуснала въ пътя. Цѣла нощъ тя се лутала и едвамъ успѣла да се отдалечи на около два километра отъ бойното поле, гдето отново била обградена отъ потерата, усилена отъ турците на съседните села и отъ пристигналата редовна войска. Още преди пладне турците приближили отъ всички страни и започнали своя убийственъ огънь. Когато редовната войска се готвѣла за удача, Стефанъ Караджа сж околните момчета се спусналъ въ контръ-атака, макаръ да билъ раненъ втори пътъ. Той се хвърлил бѣсно въ най-гжстата турска маса, при което билъ пронизанъ още сж нѣколко куршума. Съвсемъ изтощенъ отъ получените рани, той билъ обграденъ отъ разсвирепелите войници и когато сабята паднала отъ ръцете му, билъ хванатъ отъ тяхъ.

Следъ тази незабѣнима загуба четата се почувствувала вече разбита, но пакъ продължавала да защитава своята позиция до мръкване. Ранениятъ Хаджи Димитъръ сж възмущение отхвърлил предложението на турците да се предаде. Въ тъмнината останалите четници пакъ се изскубнали отъ турския обръчъ. Изтощени, прегладнѣли, останали безъ

ствие въ страната. Затворената обширна империя не получавала отвънъ почти нищо и задоволявала своитѣ нужди отъ произведенията на собственитѣ си народи. Българскитѣ земедѣлци и скотовѣдци сполучили да откупятъ земи и по миренъ начинъ се освобождавали отъ чифлигарството. Трудолюбиви и способни работници, тѣ винаги успѣвали да произведатъ не само за изхранването на своитѣ семейства, но и за изнасяне на свободния пазаръ, както и за интендантството на войската. Презъ есенъта цѣли кервани отъ българскитѣ села потегляли, за да напълнятъ складоветѣ въ градоветѣ съ храни и фуражъ. Многобройни стада отъ едъръ и дребенъ добитѣкъ, угодявани презъ лѣтото по тучнитѣ пасбища, се откарвали презъ есенъта въ многолюдната столица. Презъ зимата въ по-топлитѣ полета на Тракия се отглеждали голѣми стада овце, които презъ лѣтото се прекарвали по пространитѣ планински паши и давали огромни количества млѣчни продукти, които добивали високи цени на сигурнитѣ пазари. Грамадни количества вълна отивала въ българскитѣ домакинства, които презъ зимата прилежно я обработвали на шаекъ, гайтанъ, чорапи, черги и пр. Добре организирани еснафи въ градоветѣ преработвали суровитѣ материали и доставяли облѣкло, обувки и др. на цѣлото турско население. Почти всички занаяти въ Турция били въ български рѣце. Забогатѣлитѣ еснафи застанали начело на българскитѣ общини и започнали да се грижатъ за църкви и училища. Чрезъ доставкитѣ за войската българскитѣ еснафи влизали въ връзка съ правителството, започнали да се явяватъ като представители на народа предъ властѣта и да измѣстватъ грѣцкия патриархъ и неговитѣ владици отъ представителната имъ дейность. И наистина, еснафитѣ можели да представяватъ народа, защото обхващали както своитѣ работници, тъй и населението, отъ което получавали суровитѣ материали за своето производство и на което продавали своитѣ произведения.

Въ 1834 год. единъ дипломатъ, изпратенъ отъ французкото правителство съ разузнавателна задача, въ своитѣ рапорти дава следната характеристика за българския народъ отъ онова време:

патрони, водещи съ себе си и раненитѣ си другари, тѣ успѣли да скриятъ следитѣ си и започнали да се катерятъ безъ пжтъ къмъ върховетѣ на Балкана. На 18 юлий четата стигнала на върха Бузлуджа. Дотогава нито единъ чртникъ не напусналъ самоволно четата. Но следъ последното поражение единъ съ отпадналъ духъ четникъ почналъ да спори съ воеводата, че мѣстото тукъ не било удобно за спиране и че трѣбвало да се продължи пжтя къмъ Сливенския Балканъ. Воеводата се наложилъ, но 14 души се отдѣлили отъ четата. Останалитѣ 44 души били открити съ измама отъ турцитѣ и следъ упоритъ бой, въ който падналъ и Хаджи Димитъръ, тѣ били унищожени. Само 14 души сполучили да се изкубнатъ и продължили пжтя си по билото на Балкана, но и тѣ били обградени и пленени надъ Сливенъ.

1. българитѣ сж най-унизенитѣ и потѣпкани отъ завоеванитѣ отъ Турция народи; муденъ и трудолюбивъ народъ, съ бавна мисль, тѣ знаятъ само да страдатъ и да плащатъ, но иматъ и будни хора, които бѣгатъ въ планинитѣ и мѣстятъ на потисницитѣ турци и гърци;

2. тѣ сж способни къмъ дисциплина, единение и съвсемъ не завиждатъ на водачитѣ си; докато турцитѣ нѣматъ ни единъ издигнатъ държавенъ мжжъ като Богориди, въ България има много такива;

3. макаръ да сж загубили навика да носятъ оржжие, тѣ скоро могатъ да добиятъ нѣкогашния си воинственъ духъ, защото сж здрави и силни; въ 1820 год., когато гърци, българи и власи водили преговори за общо въстание, българитѣ смѣтали, че ще могатъ да изкаратъ до 200,000 души способни да носятъ оржжие и че *България трѣбва да се простира до Егейско море*;

4. отъ 1826 год. тѣ се стремятъ къмъ образование, особено къмъ изучавање френски, нѣмски и английски езици; отъ 1830 год. се е започналъ голѣмъ напредѣкъ въ българскитѣ стопанства.

Следъ освобождението на ромъни, сърби и гърци българскитѣ еснафи се издигнали твърде много и въ политическо отношение. Тѣ нееднократно повдигали въпроса за политически и църковни правдини на народа, като на първо време не отивали по-далечъ отъ равноправие въ предѣлитѣ на турската държава. Следъ Кримската война тѣ подали до султана молба съ следнитѣ искания: 1) българскитѣ народъ да си избира единъ архиепископъ и единъ политически началникъ, които да се утвърдяватъ отъ правителството; 2) въ смѣсенитѣ области да има при турскитѣ управители и по единъ българинъ подуправителъ; 3) българитѣ да се сждятъ отъ избранъ народенъ сждъ; 4) българитѣ да се повикватъ на военна служба въ отдѣлни български дружини; да се приематъ български младежи въ военното училище, които да се изучатъ за офицери.

Последното искане показва, че ржководителитѣ на българскитѣ еснафи въ легалната си борба за права не сж изпускали изъ видъ и длѣжноститѣ на народа къмъ държавата. Тѣзи способни организатори на труда се стремѣли къмъ образуване една въоржжена сила, която може да служи като гаранция за всички придобивки.

Тѣзи легални постѣпки на еснафитѣ се основавали на Гюлханския хатишерифъ отъ 1839 г. и на Хатихумаюна отъ 1856 год. Но турското правителство не могло да схване сжщността на исканията на най-здравата частъ отъ населението. То не удовлетворило нито едно отъ тѣзи искания и пропуснало да вземе мѣрки, които само биха заздравили държавата.

Едно здраво чувство на мърка подсказало па българскитѣ ржководители, че не може да се постигнатъ наведнажъ максималнитѣ искания на единъ народъ и че трѣбва да се раздѣлятъ на етапи, които да се достигнатъ постепенно, съ упорита борба. Така се започнала борбата за добиване самостоятелна българска църква, която се завършила съ победа и съ учредяване българската екзархия.

Кримската война раздвижила издъно турската империя. Сюзнитѣ войски на французи и англичани минали презъ центъра на империята. Тѣ имали базата си въ българскитѣ пристанища на Черно море. Въ Турция си пробили пжтъ произведенията на западната индустрия. Млади български търговци и занаятчи скоро се приспособили къмъ новата обстановка, като не влизали въ западащитѣ вече еснафи. Подъ влиянието на западнитѣ идеи това младо поколѣние се радвало на успѣха въ църковната борба, но този успѣхъ не го задоволявалъ и то поело на плещитѣ си следващия етапъ на народната борба — извоюване политическата свобода на българския народъ. Това поколѣние се наредило подъ знамето на новитѣ ржководители на борбата, които вече работѣли въ комитетитѣ, образувани вѣнъ отъ предѣлитѣ на Турция.

* * *

Образованиятъ въ 1866 год. първи „Таенъ български революционенъ комитетъ“ направилъ цѣлъ превратъ въ освободителното движение на българитѣ. Таинственото име въ кжсо време завладѣло умоветѣ на всички по-събудени българи. Комитетътъ още билъ въ безпжтица и не знаелъ какво да предприеме. Той започналъ своята дейность съ вестникъ „Народность“, издалъ една политическа брошура (България предъ Европа) и изпратилъ до султана единъ мемуаръ, въ който препоръчалъ да се реформира Турция, като се дадатъ права на българитѣ и се образува турско-българска държава по примѣра на Австро-Унгария*).

*) Ето по-важнитѣ искания за политическа независимостъ:

„Чл. 2. България, съ всичкитѣ населени съ българи области, да се опредѣли и назове Българско царство.

Чл. 3. Това Българско царство да зависи политически отъ Оттоманската империя и да има винаги за свой царь императора на Великия девлетъ отъ Истамбулъ Н. И. В. султанъ Абдулъ Азиса и неговитѣ наследници, които да притурятъ до титлата султанъ на османлитѣ и царъ на българитѣ.

Чл. 4. Н. И. В. Султанътъ да идва винаги да се вѣнчава като царь на българитѣ въ една отъ старитѣ столици на българското царство.

Чл. 5. Царството да се управлява отъ единъ царски намѣтникъ, християнинъ, избранъ отъ народното представителство и припознатъ отъ султана.

Чл. 6. Царскиятъ този намѣтникъ да бжде следъ Н. В. султана глава на държавата, на управлението и на изпълнителната сила, върховенъ началникъ на българската войска и изпълнителъ на правосъдието.

Въ това време старитѣ воеводи продължавали на своя глава четническата борба въ планинитѣ, но народътъ вече смѣталъ, че тази четническа борба се ржководи отъ комитетата. Турското правителство сжщо вѣрвало, че комитетътъ изпраща четитѣ. То не можело вече да обвинява само мѣстното население, че поддържа четитѣ, а трѣбвало да потърси други начини за борба съ комитетитѣ. Оттогава турцитѣ започнали да даватъ името „комита“ на всички дейци за българската свобода.

Тайниятъ революционенъ комитетъ просжществувалъ до срѣдата на 1869 год. Членоветѣ на ефорията се почувствували обидени отъ младитѣ хора, които основали тайния комитетъ безъ тѣхно знание и безъ да ги поканятъ да взематъ участие въ него. Тѣ ги обвинили, че сж неопитни въ народнитѣ работи и че сж предали освободителното дѣло въ ромѣнски ржце.

Между това още отъ 1867 год. ефорията била преименувана въ „Добродетелна дружина“, която водила сжщата политика, каквато водилъ и комитетътъ — освобождение на България съ чужда помощъ. Само че членоветѣ на Добродетелната дружина изпаднали подъ сръбско влияние и започнали преговори съ сръбското правителство да се изработи една „Програма за политическитѣ отношения между сърби и българи или за тѣхната сърдечна дружба“. Презъ априлъ 1867 год. билъ съставенъ и протоколъ, въ който се предвиждало:

1. да се образува Югославянско царство подъ скиптѣра на сръбския князь Михаилъ Обреновичъ, въ което да влѣзе и България;

2. всѣка страна да запази своето наречие, а законитѣ да се обнародватъ на сръбски и на български езици;

3. югославянското царство да има общо знаме и общи пари, които да носятъ знаковетѣ на всички племена, които влизатъ въ него.

Сръбското правителство приело протокола, безъ да го подпише, но членоветѣ на Добродетелната дружина смѣтали, че подписътъ е второстепенна работа и че задружното действие съ Сърбия е вече осигурено, защото протоколътъ билъ съставенъ съ съдействието на руския посланикъ въ Цариградъ

Чл. 11. Българското царство да си има своя народна войска, отдѣлна и организирана по новитѣ системи и спсредъ особенъ единъ законъ. Началницитѣ на войската, както и нейнитѣ свещеници, да бждатъ българи. Униформата на войската да бжде военниятъ народенъ костюмъ. Знамената ѝ да носятъ отъ едната страна императорския гербъ, а отъ другата — лева, който е герба на България. Тя ще участвува заедно съ императорската армия въ всѣко дѣло, което се отнася до защитата на общото отечество; нейнитѣ дѣла ще се ограничаватъ само въ Европа.

Воеводитѣ не одобрявали и дейността на Добродетелната дружина. Макаръ и смѣтно, тѣ схващали, че тази дейность е безполезна и дори вредна за народното дѣло и че свободата на България ще се извоюва отъ самия народъ. Тѣ не можели да оставятъ утѣпкания пѣтъ — да се изпращатъ чети отвънъ, които да будятъ войнствения духъ на народа.

Добродетелната дружина, както и комитетътъ, не одобрявала четническата дейность и употребила всички срѣдства, за да осуети изпращането на чети въ България. Въ нейната срѣда постепенно се създавало убеждението, че трѣбва да се приготви народътъ за общо въстание, което да избухне тогава, когато Турция бжде заета въ война съ нѣкоя друга държава. И членовѣ на Дружината започнали да готвятъ общото въстание съ предвидливостъ и практичностъ, които биха направили честъ и на най-опитнитѣ държавници.

Първата грижа била да се подготвятъ военни водачи на въстаналия народъ. Старитѣ воеводи били малко и тѣхнитѣ практически военни знания били недостатъчни; тѣ умѣли да водятъ отлично партизанска война съ малки чети, но при общото въстание ще се яви на бойното поле голѣма въоръжена сила, която трѣбва да бжде ръководена отъ опитни военни началници. Решено било да се действува за откриване въ Сърбия едно българско военно училище, въ което да се подготвятъ офицери за началници на четитѣ. Отъ Букурещъ били изпратени въ Бѣлградъ двама делегати, които се срещнали съ министъръ-председателя Гарашанинъ и съ князь Михаилъ и получили разрешение да се открие училище, което да се нарича „Българска легия“. За издържане на училището били получени срѣдства отъ Русия.

Въ легията били приети 200 младежи българи и 100 черногорци, хървати и австрийски сърби. Легионеритѣ били настанени добре въ зданието на бивша турска болница и получавали по 72 гроша месечна заплата. За началникъ билъ назначенъ сръбскиятъ капитанъ Драгишевичъ, а въ негова помощъ били дадени нѣколко офицери и подофицери. Презъ пролѣтътъ на 1867 год. се започнало редовното учение. Следъ два месеца легионеритѣ положили първия си изпитъ, на който присѣтствували сръбски офицери отъ всички родове войски. Следъ единъ месецъ тѣ издържали още два изпита и учудили всички присѣтствувачи съ голѣмия си успѣхъ.

Но въ това време сръбското правителство усвоило нова политика спрямо Турция и започнало да търси поводъ да се откаже отъ задълженията си къмъ Добродетелната дружина. Новиятъ министъръ-председатель искалъ да спечели приятелството на Турция, а на тази политика много прѣчело едно училище, въ което постѣпвали враждебнитѣ поданици

на Турция. Освенъ това при преговоритѣ за съюзъ съ Добродетелната дружина князь Михаилъ гледалъ на българитѣ като на сръбско племе, а легионеритѣ не пропускали случай да манифестиратъ своето народностно съзнание; тѣ не искали дори да чуватъ за вливане на България въ сръбското княжество. Затова ръководителитѣ на сръбската политика търсѣли поводъ да се разтури българската легия, а за да не оскърбятъ Русия, *решили да предизвикатъ легионеритѣ сами да напуснатъ училището.*

Военниятъ министъръ заповѣдалъ да се премѣсти легионътъ въ стара нехигиенична турска казарма вънъ отъ града. Въ класната стая нѣмало столове и маси и легионеритѣ слушали уроцитѣ прави, безъ да могатъ да си държатъ бележки. По-буднитѣ младежи били изпратени въ сръбскитѣ части ужъ за практически упражнения. Обичаниятъ и уважаниятъ началникъ на легията билъ замѣненъ съ другъ. Учението било почти прекратено и легионеритѣ извършвали само домакински работи и караулна служба. Отчаянитѣ легионери започнали да се оплакватъ съ писма до членовѣ на Добродетелната дружина въ Букурещъ. Изпратени били двама членове, които цѣли два месеца ходѣтайствували предъ военния министъръ да се подобри положението въ училището. По тѣхно настояване легионътъ билъ премѣстенъ пакъ въ болницата и се започнали приготовления за подновяване учението, но следъ като си заминали делегатитѣ работитѣ тръгнали пакъ по старому. Новитѣ началници се отнасяли съ легионеритѣ толкова грубо, че тѣ решили да образуватъ „Българско военно дружество“, което да защитава тѣхнитѣ интереси и да ги покровителствува противъ сръбскитѣ посегателства.

Оплакванията въ Букурещъ продължавали. Добродетелната дружина изпратила въ Бѣлградъ полковникъ Кишелски, българинъ на руска служба, за да действува за отстраняване недоразуменията. Легионеритѣ показали на пратеника лошитѣ условия, въ които сж поставени да живѣятъ и работятъ, и отъ името на Българското военно дружество предявили следнитѣ искания: 1) да се въведатъ практически упражнения по изучаваната теория, 2) да се прибератъ въ легиона изпратенитѣ въ сръбскитѣ части българи, 3) да се раздѣлятъ легионеритѣ на команди споредъ способноститѣ имъ; по-способнитѣ да се учатъ за офицери, а останалитѣ — за войници, 4) за изучаване караулната служба да служатъ караулъ само веднажъ въ седмицата, 5) да иматъ право да представяватъ за изключване отъ легиона провиненитѣ си другари, 6) да се смѣнятъ онѣзи тѣхни началници, които се отнасяли зле съ тѣхъ.

Наистина, нѣкои отъ тѣзи искания сж противодисциплинарни. Но останалитѣ свидетелствуватъ, че българскитѣ младежи сж имали много здравъ усѣтъ за военното дѣло и сж

били въодушевени отъ желание да работятъ сериозно за своята военна подготовка.

Полковникъ Кишелски представилъ тѣзи искания на военния министъръ, който обещалъ въ най-скоро време да тури редъ въ легията. Но сърбитѣ, както се каза, вече гледали съ предубеждение на българската военна подготовка и обърнали внимание повече на дисциплинарната страна на въпроса. Тѣ започнали да се отнасятъ още по-грубо съ легионеритѣ, да ги ругаятъ заради тѣхнитѣ национални чувства и да имъ налагатъ тѣлесни наказания. Добродетелната дружина изпратила въ Бѣлградъ Григоръ Начевичъ, предъ когото легионеритѣ заявили, че сж подали вече оставкитѣ си, че не желаятъ да робуватъ на сърбитѣ безъ да се учатъ, че сж противъ изгонването на деветъ най-добри тѣхни другари, че не могатъ да понасятъ публичното оскръбление на човѣшкото имъ достоинство — да ги биятъ предъ строя.

Всички настоявания на българския пратеникъ да се запази легията не дали резултатъ: отъ една страна легионеритѣ вече били страшно озлобени противъ сърбитѣ, а отъ друга — сръбското правителство било сключило съюзъ съ Гърция за подѣлбата на България и искало на всѣка цена да разтури легията, която прѣчела на политиката му спрямо Турция. Къмъ края на 1868 год. легията била разтурена.

Въпрѣки печалния край на българското военно училище въ Бѣлградъ, то пакъ дало отлични резултати за освободителното дѣло. Отъ него излѣзълъ най-способниятъ организаторъ на българското въстание — Левски, който поведе дѣлото по нови и сигурни пѣтища. Когато подготовката напреднала, Апостолътъ си спомнилъ за своитѣ съученици въ легията и поискалъ отъ революционния комитетъ да потърси тѣзи отъ тѣхъ, „които сж готови да се жертвуватъ за отечеството“, за да ги постави начело на въстаналия народъ. Той се обърналъ къмъ Любенъ Каравеловъ съ молба да се преведатъ отъ руски нѣкои военни учебници „особено тактика и фортификация, заедно съ чертежитѣ (образитѣ)“ и да се напечататъ или да се препишатъ на рѣка въ нѣколко броя.

Левски притежавалъ много добри военни познания, което се вижда отъ военнитѣ постановления на устава на революционния комитетъ, диктувани отъ него. Той обмислялъ и въпроса за военната подготовка на населението. Въ нѣкои по-събудени сръдища въ България ~~много~~ жидували за военни упражнения и не пропускали празникъ да не излѣзатъ вѣнъ отъ града на скришни мѣста, гдето се упражнявали въ гимнастика, воененъ строй и стрелба. Но Рѣководителитѣ нѣмали никакви познания по военното дѣло. Вѣроятно по настояването на Левски Каравеловъ напечатилъ първата българска военна книга — „Четование или война съ

чети“. Тази малка книжка била преведена отъ сръбски и има следното съдържание: 1) за воеводитѣ или четоводцитѣ, 2) сила на четитѣ и тѣхния съставъ, 3) какви приготовления сж нуждни преди да се захване работата, 4) за четитѣ, които се намиратъ въ действие, 5) за мѣстото, което трѣбва да служи на четитѣ като сръдоточие въ време на тѣхнитѣ действия, 6) устройство на усмотрителнитѣ стражи, 7) какъ трѣбва да действуватъ четитѣ, 8) скица за разполагане голѣма чета отъ 500 души, раздѣлена на стотини. Преводачътъ се потрудилъ да побългари всички неизвестни тогава военни термини и е постигналъ това много по-добре отъ по-сетнешнитѣ военни писатели: предходница, защитница (задна охрана), крило, станъ, становище, защита, старейшина, стража, стражаръ (часови), стоварище (складъ), пешаци, съгледвачи, стотина, стотинарь, десетникъ, заробеникъ, клись-клись (трѣсъ) и пр.

Докато комитетътъ и Добродетелната дружина не можели да дадатъ животъ на голѣмата идея за общо народно въстание и не си давали смѣтка за голѣмата трудностъ на неговата подготовка, пристигналитѣ въ Ромъния легионери се събирали около емигрантитѣ и воеводитѣ Хаджи Димитъръ и Стефанъ Караджа. Отъ действията презъ 1867 год. воеводитѣ и тѣхнитѣ момчета останали съ впечатление, че народътъ е вече доста готовъ за въстание. Жадуващитѣ за борба младежи бързали да използватъ своята военна подготовка и, недоволни отъ политическитѣ рѣководители, настоявали предъ воеводитѣ да ги водятъ презъ Дунавъ. Воеводитѣ не се подавали на увещанията отъ страна на комитета и на Добродетелната дружина, че четничеството отвѣнъ било вредно за България. Пъкъ и нѣкои отъ членоветѣ на Добродетелната дружина, разколебани отъ сръбската измѣна, започнали да одобряватъ повече самостоятелнитѣ действия на българитѣ отвѣнъ. Така на 8 юлий 1868 год. голѣмитѣ чети на Хаджи Димитъръ и Стефанъ Караджа нахлули въ България. Турското правителство, па и самиятъ български народъ смѣтнали и това нахлуване за дѣло на революционния комитетъ въ Ромъния и, въпрѣки бързото разбиване на четитѣ, комитетътъ станалъ още по-милъ на народа и по-страшенъ за турцитѣ.

Въ сжщностъ първиятъ революционенъ комитетъ не могълъ да отиде по-далечъ отъ политическитѣ комбинации и постепенно замиралъ. Тогава начело на българското движение застаналъ Любенъ Каравеловъ и Василъ Левски, които го повели по съвсемъ нови пѣтища. Каравеловъ съ своя бистъръ аналитиченъ умъ схваналъ, че освобождението на България ще се постигне не чрезъ съюзи съ Сърбия или Ромъния, не съ коронясване султана на Българския престолъ въ Търново или Охридъ, не съ масово влизане въ руската

войска, не и съ нахлуване съ чети отвънъ, а само съ общо народно въстание, подготвено добре между народа въ България. Само следъ като се освободи отечеството можело да се слагатъ за разрешение въпроситъ за съюзъ съ южнитъ славяни или за Балканската федерация. Левски пъкъ съ своитъ отлични качества на апостолъ се нагърбилъ да работи вдъхновено, за да всади у народа тѣзи идеи и да го подготви за великата борба.

Въ 1872 год. Каравеловъ и Левски основали Централенъ български революционенъ комитетъ, който е единъ отъ най-важнитъ етапи на освободителното движение. Преди това Левски обиколилъ България и на своя глава образувалъ комитети въ ония мѣста, гдето имало готови работници за политическата борба. Въ Копривщица, напр., той основалъ комитетъ съ тайно име „Горчица“ и му възложилъ задача да събира сведения за годнитъ да носятъ оръжие мжже, за оръжието и бойнитъ припаси, за добитъка и хранитъ, за скришнитъ мѣста и позициитъ на по-важнитъ посоки около града. Освенъ това комитетътъ трѣбва да пробужда у гражданитъ мисълта за освобождение отъ турското робство. Тѣзи основни начала отпосле влѣзли и въ устава на Централния комитетъ.

Комитетътъ не зависѣлъ отъ никоя чужда държава. Неговата задача била да подготви народа за общо въстание, което трѣбвало да избухне, когато Турция се намира въ трудно вътрешно или външно положение. Печатътъ на комитета ималъ надписъ „Привременно правителство въ България“, а въ срѣдата — лъвче съ корона.

Първата грижа на апостола съ желѣзната воля била да състави частни комитети въ България, да спечели народното довѣрие, да събере пари за купуване оръжие. Следъ това Левски започналъ да обсъжда въпроса за подготвяне добро водачество на въстаналия народъ. Писмата му по този въпросъ показватъ едно много вѣрно схващане и организаторски талантъ:

„Ще ни тѣбватъ хора, които да познаватъ що годе военната тактика. Ще намѣримъ воеводи не учени, а юнаци, за извънъ градоветъ, по планинитъ и селата; а за градоветъ трѣбватъ по-ученички, що годе да познаватъ военната тактика и дисциплина, да знае кои улици да затвори и кои да отвори, кои и какви кѣщи да осигури за профиливане, каква форма да даде на окопа, който ще заобикаля града споредъ мѣстоположението му, ако има близу гори и шумести мѣста, трѣбва да знае срещу горнитъ какъ да се разположи. Такива младежи имаме, гдето съмъ училъ съ тѣхъ въ Сърбия, но всички искатъ ли да мратъ за българско — това не мога да кажа. Това е ваша длъжностъ (на комитета) да се поразходите било съ писма изъ Влашко и ги намѣ-

рите всичкитъ, защото има нѣкои, които не знаятъ, що се работи въ Българско“.

Левски предложилъ още да се отвори нова легия въ Бѣлградъ или пъкъ сѣрбитъ да дадатъ 150—200 мѣста въ своето военно училище, за да се подготвятъ български офицери — народни водачи.

Следнитъ извадки отъ устава на Централния български революционенъ комитетъ показватъ, че въ него било обърнато най-голѣмо внимание на военното дѣло:

„Централниятъ български революционенъ комитетъ ще се снабдява съ оръжие самъ, като проводи по-напредъ хора учени, които разумяватъ отъ оръжие, да го прегледатъ . . . Съ хора за воеводи, пощари, полицаи или за действащи първи позивъ войници Ц. Р. К. ще се снабдява направо или чрезъ частнитъ комитети . . . Когато нѣкой воевода се яви на Ц. К. и поиска да бжде приетъ, трѣбва да положи изпитъ отъ нужднитъ военни науки предъ военната комисия, която Ц. К. щенареди, и споредъ знанието ще застѣпи приличното мѣсто; безъ изпитъ не е приетъ . . . Длъжноститъ на воеводството сж: да прегледва позициитъ, да избира и опредѣля бранителнитъ точки и да направи плановѣ за укреплението имъ, да назначи операционнитъ, комуникационнитъ линии, да направи планъ за революцията и да провъзгласи народната свобода и Балканската република. . . . Частнитъ революционни комитети сж длъжни да съобщаватъ на Централния комитетъ: 1) отъ колко села се състои околността имъ, 2) отъ кое село колко хора има, отъ коя сж народностъ и по колко отъ всѣка народностъ, 3) колко има български юнаци способни да носятъ оръжие и колко сж готови за първия позивъ, 4) колко оръжия има и какви сж, 5) дали иматъ въ околността си способни воеводи и кжде се намиратъ, 6) колко може да се събере въ нужно време жито, овесъ, ечемикъ, сѣно, слама и други потрѣбни за хората и животнитъ, 7) колко може да има волове, коне, крави и друго, 8) колко храна има, по за колко животни и други подобни, които ще имъ се назначатъ отъ Ц. К. . . . Ако нѣкой дрѣзне да издаде нѣщо на неприятелитъ, наказва се съ смъртъ . . . Ако нѣкой отъ влиятелнитъ българи или воеводи, подкупенъ отъ чуждо правителство или отъ частно лице, поиска да прѣчи на работитъ ни по каквѣто и да било начинъ, такъвъ ще се смѣта за неприятелъ и ще се наказва съ смъртъ. . . .“

Презъ май 1872 год. били приети програмата и уставътъ на комитета, въ които личи високо издигнатъ политически и воененъ усѣтъ. Въ програмата е казано, че Ц. Б. Р. К. цели да освободи България съ морална и въоръжена революция, следъ което ще се опредѣли формата на държавното упра-

вление; българитѣ желаятъ да живѣятъ дружествено съ сърби, черногорци и ромѣни, съ които да съставятъ федерация отъ свободни земи; тѣ не искатъ чуждото, но и своето не даватъ другиму; тѣ желаятъ свобода народна, лична, религиозна, чловѣческа; чорбаджиитѣ, които прѣчатъ на народната целъ, сж врагове и ще се преследватъ всѣкога и всѣкжде; борбата ще се води противъ турското правителство, а турскиятъ народъ, макаръ и друговѣренъ, може да се надѣва на българското приятелство.

Вдѣхновениятъ апостолъ Левски съ поразителна бързина и енергия започналъ подготовката въ България. Той като че ли се попилъ изведнажъ на много мѣста, пребродилъ всички по-събудени краища и навсѣкжде основалъ частни комитети, вдѣхналъ довѣрие у цѣлия народъ, будилъ съзнанието му и събиралъ срѣдства за общото въоръжаване.

Турската власть скоро почувствувала великото дѣло на апостола по разбудения духъ на българския народъ. Тя го търсѣла навсѣкжде, докато сполучила да го залови, осжди и обеси. Следъ неговата трагична смъртъ освободителното движение почти замръзнало.

Въ 1873 год. нѣкои по-енергични съзаклетници се опитали да възобновятъ комитетската дейность, но между тѣхъ нѣмало замѣстникъ на загиналия апостолъ.

Въ 1874 год. покрусениятъ отъ незамѣнимата загуба Каравеловъ се отказалъ отъ всѣкаква революционна дейность. Ботйовъ направилъ безуспѣшенъ опитъ да постави начело на освободителното движение авторитетния воевода Панайотъ Хитовъ, но стариятъ воевода не можелъ да обхване движението на младото поколѣние. Тогава самъ Ботйовъ съ Стамболовъ поели въ ржцетѣ си революцията. Подновениятъ отъ тѣхъ комитетъ сжщо възприелъ като върховна целъ общото народно въстание, подкрепено отъ нѣколко силни чети отъ Влашко. България била раздѣлена на три революционни окржга. Назначени били по единъ апостолъ за подготвяне въстанието. За общъ главнокомандващъ на въоръженитѣ сили билъ назначенъ Панайотъ Хитовъ.

Старозагорскиятъ революционенъ окржгъ билъ готовъ да въстане презъ септемврий 1875 год., но другитѣ окржзи не били съгласни да се започне борбата въ неудобното есенно време. Докато траели преговоритѣ, турското правителство открило пригтовленията и изловило повече отъ замѣсенитѣ въ движението съзаклетници. Ботйовъ не успѣлъ да привлѣче и Панайотъ Хитовъ, който се отказалъ да отиде въ България. Въ края на септемврий самъ Ботйовъ си далъ оставката и комитетътъ пакъ престаналъ да работи.

Най-после, въ края на ноемврий 1875 год., се основалъ последниятъ комитетъ въ Гюргево, който изработилъ новъ планъ за подготовката на въстанието и опредѣлилъ датата

му — 1 май 1876 год. Този планъ е живо отражение на пламенността и желѣзната воля на младитѣ членове на комитета. България се раздѣля на четири революционни окржга; четирима апостоли съ по единъ помощникъ се натоварватъ съ бързата и смѣла подготовка (да основатъ частни революционни комитети, да събератъ пари за оржжие, да преброятъ съзаклетницитѣ, хранитѣ, колитѣ, животнитѣ и пр.); въ уговорения часъ да се обезоржжи турското население; населенитѣ мѣста, които се съпротивяватъ, били тѣ турски или български, да се унищожаватъ съ мечъ и огънь; да се организира тайна поща и полиция; стариятъ уставъ да остане въ сила за ония мѣста, които още го изпълняватъ; Търновци да заематъ града и складоветѣ и да се въоръжатъ съ турското оржжие; Врачанци да заематъ града, да настѣпятъ къмъ Видинъ и да затворятъ Балкана; Сливенци и Панагюрци, опрѣни на Балкана, да прекжснатъ съобщенията съ Пловдивъ, Одринъ и Цариградъ; телеграфнитѣ линии, мостоветѣ и желѣзнитѣ пжтища да се разрушатъ; мостътъ на Арда и градоветѣ Татаръ Пазарджикъ, Пловдивъ и Одринъ да се подпалятъ; българскитѣ комитети въ Влашко да въоръжатъ една или нѣколко чети, които да минатъ Дунава подъ командата на Филипъ Тотю и други воеводи.

Г Л А В А V

Българинът от турско време като военен елементъ

Размърът на настоящата работа не позволява да се изследват всички войни, въ които българският народъ е участвувалъ презъ време на турското владичество. Но отъ приведенитѣ данни се вижда, че този народъ винаги е билъ преизпълненъ съ борчески духъ и непрекъснато е воювалъ ту на страната на Турция, ту противъ нея, ту и на дветѣ страни едновременно. Отъ 1400 до 1800 год. може да се каже, че въ турската войска непрекъснато е имало най-малко 15,000 души българи, а въ военно време много повече. Нѣма нито едно поколѣние въ този дълъгъ периодъ, което да е израстнало въ пълно робство, а напротивъ нѣкои поколѣния сж се издигали дори до ръководно мѣсто въ турската империя. Само тѣй можемъ да си обяснимъ, какъ въ периода на възраждането изникнаха толкова много силни, волеви, борчески дейци, които изнесоха на плещитѣ си великата борба за Освобождението.

Най-добъръ показалецъ за политическото и военно самочувствие на българския народъ презъ време на турското владичество сж народнитѣ пѣсни — единственото сръдство на българина за отбелязване важнитѣ събития. Народнитѣ пѣвци ни сж оставили описания на тѣзи събития, както ги е схващалъ самиятъ народъ. Въ събранитѣ досега народни пѣсни първо мѣсто държатъ политическитѣ, въ които се описватъ дѣлата на легендарни или действителни юнаци, а въ нѣкои отъ тѣхъ сж описани важни събития съ поразителна историческа точностъ. Подвизитѣ юнацитѣ се описватъ съ голѣма любовъ, а коньтъ, доспѣхитѣ и оржията имъ се изброяватъ съ разбиране и вещина, съвсемъ несвойствени на пропадналитѣ и робски народи:

Конче — тригодишно, хранено, крилато, хвърковато, шестокрило, петоножче (съ 5 крака), добро, врано, шарколия, дорелийче, златогриво, умно, учено да прикляка, хитро и разумно, хранено съ бѣла ориза, поено съ руйно вино, витезче, витеза кобила.

Сабя — тънка, позлатена, дамаския (отъ Дамаскъ), френгия (френска), венедига (отъ Венеция), остра, люта, върла, огнена, дълга 12 педи, широка 3 педи, сдиплена, на сглобове, 9 разтези, змиювница;

Копие — бойно, остро, костеново, дълъгъ—остъръ маждракъ.

Стрели — черни, черноперки, люти, що биятъ въ небесата.

Пушка — маждреклия, дълга, бойлия, огнестрелка, куршумъ хвърковати;

Седло — синьо, златно, сърмено, чифте пищове въ кобури, златни махмузи чарклии.

И така българскиятъ народъ презъ време на турското владичество никога не е изпадалъ въ пълно робство. Напротивъ, чрезъ военната си служба той често се е издигалъ до най-високо положение въ държавата. Наистина като войникъ той е билъ принуденъ да воюва противъ обичайнитѣ си схващания за върска, а по-после за една чужда и интернационална държава, но въ всички войни личи сжщиятъ войнственъ духъ на славнитѣ първо и второ български царства.

Като васалъ въ първитѣ времена българскиятъ войникъ върви по следитѣ на Александъръ Македонски до Сръдна Азия и очудва Тамерлана и неговитѣ монголски пълчища съ своята храбростъ. Въ сражението при Ангора той отбелязва храбростта на българитѣ съ думитѣ „тѣзи дрипльовци се биятъ като лъвовете.“

Като спяхия помохамеданчениятъ български боляринъ или храбъръ войникъ се издига до везирско мѣсто въ войската и държавата и получава титлата „гаази“ — непобедимъ

Като войнукъ той образува специалнитѣ отреди въ турската войска, на които се възлагатъ най-труднитѣ задачи въ походъ, на почивка и въ бой. Той устройва съ чудно умение снабдителната служба на многобройни войски, които безъ неговото съдействие не биха могли да стигнатъ до стениитѣ на Виена и до Сръдна Русия.

Като еничаринъ българскиятъ войникъ задава страхъ на всички тогавашни войски и воюва по собствена тактика.

Като доброволецъ той е незамѣнимъ помагачъ въ турскитѣ завоевания и образува юнашки войски, името на които показва какъ тѣ сж били ценени отъ султанитѣ.

Като казакъ българинътъ очудва съ войнишкитѣ си добродетели своитѣ сънародници, туското правителство, султана и полскитѣ офицери-емигранти.

Като помакъ той е добъръ стрелецъ въ редовната турска войска.

Като джелепинъ и бегликчия той снабдява турската войска и голѣмитѣ градове съ месо, а сжщевременно показва нови пжтища на турската финансова администрация.

Най-после съ цѣлото си стопанство и производство той поддържа Турция и нейната войска въ мирно и въ военное време.

Всички турски правителства признавали голѣмитѣ военни качества на българитѣ, смѣтали този народъ за важенъ стълбъ на държавата и му давали важни привилегии. Наистина, провинциалнитѣ чиновници често отнемали тѣзи привилегии, но българитѣ упорито сж ги защищавали и по-свободно отъ самитѣ турци се обръщали за покровителство къмъ самитѣ султани, които винаги удовлетворявали молбитѣ имъ.

Въ вжтрешнитѣ борби българскиятъ народъ взе деятелно участие. Кърджалиитѣ бѣха сломени веднага пакъ отъ него, следъ като турската войска и администрацията дълго време не можаха да се справятъ съ тѣхнитѣ грабежи и безредия.

Но поради разни причини турската държавностъ западна. Тогава неудовлетворената воинственостъ на българския народъ се опълчи противъ гниещата държава. Нѣма война срещу Турция отъ 17-и вѣкъ нататъкъ, въ която български доброволчески отреди да не участвуватъ въ австрийската и руската войски. А когато се започватъ освободителнитѣ движения на балканскитѣ народи, българитѣ съ забележително себеотрицание помагатъ на ромъни, сърби и гърци.

Едновременно съ това горитѣ се изпълнятъ съ хайдутите, които съ геройскитѣ си подвизи обхващатъ всичкото въображение на народа и задоволяватъ народната жажда за слава. Възпита се поколѣние, което започна да вѣрва, че, макаръ и несвободенъ, българскиятъ народъ може да събори турската държава. Така се стигна до Априлското въстание и до редовната българска войска въ Освободителната война — опълчението.

Изобщо въ периода на турското владичество българинътъ изпква като войникъ и боецъ съ тѣлесни, умствени и нравствени качества, еднакви съ тѣзи на войниците отъ предшествуващитѣ български царства, здравъ, красивъ, издръжливъ, пѣргавъ, ловкъкъ яздачъ, стрелецъ, коларь, конюхъ, планинаръ, по-уменъ отъ всички подвластни народи, любознателенъ, съ естествено влѣчение къмъ войскаството, воененъ организаторъ, съ съзнание за воененъ редъ и военна дисциплина, съ вроденъ борчески духъ, обичъ къмъ военната форма, войната, юначеството и подвига, само-

увѣренъ, решителенъ, гордъ, упоритъ, тѣрпеливъ, скромненъ следъ извършенъ подвигъ, привързанъ до побратимяване, почита и уважава началника, когато е доблестенъ, справедливъ и храбъръ водачъ, презира наложенъ началникъ безъ тѣзи качества, обижда се отъ наказания, които уронватъ човѣшкото достоинство, мнителенъ, подозрителенъ, критикарь, упоритъ при отбрана, стихиенъ при нападение, спокойно посрѣща и най-многоброенъ врагъ, обича военната традиция.

Съдържание

	Стр.
Глава I	
Българитѣ на военна служба въ турската войска	
1. Васалство	3
2. Българитѣ въ турскитѣ междуособни войни.	9
3. Спахийство	11
4. Еничарство	15
5. Войниганство	21
6. Доброволчество	31
7. Казачество	34
8. Редовна военна служба (помаци)	37
9. Джелепи	40
10. Бегликчи	41
11. Военна повинность	43
Глава II	
Българитѣ въ турскитѣ размирици	
1. Богомилски бунтове	49
2. Кърджалии	50
3. Кабадаии	59
Глава III	
Българитѣ въ чужди войски противъ Турция	
1. Българи въ Австро-унгарската войска	62
2. Българи въ руската войска	64
3. Българи въ сръбското въстание презъ 1806 г.	68
4. Българи въ гръцкото въстание 1821—1828 г.	70
5. Българи доброволци въ Сърбия презъ 1862 г.	73
6. Свещенъ съюзъ между Ромъния и България презъ 1866 г.	77
7. Българитѣ въ Сръбско-турската война презъ 1876 год.	78
Глава IV	
Самостоятелни борби на българитѣ срещу Турция	
1. Въстания	89
2. Хайдути	91
3. Чети	97
4. Комити	103
Глава V	
Българитѣ отъ турско време като воененъ елементъ	